

la revista de Canals

3 DESEMBRE
2017

GEOGRAFIA
HISTÒRIA · ART
CULTURA DE LA VILA

COL·LABORADORS/ES

VICENT ENRIC BELDA

JOSEP LLUIS CEBRIAN

F. XAVIER FERRERO

VICENT GRAMAJE

ENRIC JUAN

MARIA JOSEP JUAN

ANTONI PAVÍA

JOAN PAVÍA

JOSÉ MARIA SANCHO

AMPARO TORMO

FRANCESC TORMO

JOSEP TORTOSA

REVISTA MÈTODE

CANALS, víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista

CONTARELLA • ANTONIO JOSEF CAVANILLES A CANALS, 1793 • **CONSTRUCCIONS DEL REG** • TRES PLAFONS DEL PINTOR CERÀMIC JOSEP SANCHIS A CANALS • **RELOTGES DE SOL A CANALS** • LA FESTA COM A PATRIMONI CULTURAL • **LA FESTA ENS FA HUMANS** • MERCÉ LINYÁN REAL: UNA ESCRITORA CANALINA A LONDRES • **OFICIS DELS CANALINS: TERRISSERS** • EMBOTITS EL TIO FEO • **50 ANYS D'HANDBOL EN CANALS** • **IMATGES PER A LA HISTÒRIA** • **DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS**

17/18 d'octubre de 1942

Teatro Español.- Canals

Sábado y Domingo

17 Y 18 DE OCTUBRE DE 1942

ESTRENO
EXTRAORDINARIO
ESPECIAL.

Acción...!

Mucha acción...!

en la película más emocionante del año,

PILOTO DE PRUEBAS

HABLADA EN ESPAÑOL

La epopeya de los modernos
argonautas que a diario desafían
la muerte.

Próximo Martes de moda, día 20

No quiero... No quiero!

imp. Editorial-México

Próximamente: **¡HARKA!** con Alfredo Mayo

CINEMA EN CANALS
SELECCIÓ DE LA COL·LECCIÓ
DE PROGRAMES DE MÁ
D'ANTONIO SORIANO ARNAU

8/9/10 DE GENER DE 1954

Un nuevo éxito en el Salón Patronato - Canals

VIERNES, SABADO y DOMINGO 8, 9 y
10 de ENERO de 1954,

GRAN ESTRENO en TECNICOLOR
INGRID BERGMAN, renace a una nueva vida
en este drama en que está enteramente
distinta a todo lo que ha hecho hasta ahora
y en el que alcanza su mejor triunfo

ATORMENTADA

AUTORIZADA MAYORES

DOMINGO: 3'30 tarde, gran SESIÓN INFANTIL
y LUNES (Unico día) en FEMINA ESPECIAL
VICTOR MATURE en

EL CAPITAN CAUTELA

TOLERADA MENORES

MUY Pronto Gran Acontecimiento Teatral

MARIANELA

Encargue sus localidades

Dos films «galardonados» avanzan hacia Vd.

**EL SALARIO DEL MIEDO, y
BIENVENIDO MISTER MARSHALL**

IMP. V. DE LA SICA - MEXICO

la revista de Canals

PUBLICACIÓ DE L'ASSOCIACIÓ CULTURAL LA PEBRELLA, CANALS

Apartat de correus 141
46650 CANALS
canals@lapebrella.org

Coordinació:
FRANCESC TORMO

Han col·laborat
en aquest número:
VICENT ENRIC BELDA
JOSEP LLUIS CEBRIÁN
FRANCESC XAVIER FERRERO
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
MARIA JOSEP JUAN
ANTONI PAVÍA
JOAN PAVIA
JOSÉ MARÍA SANCHO
FRANCESC TORMO
JOSEP TORTOSA
REVISTA MÈTODE
(ANTONIO ARIÑO,
PEDRO GARCÍA, ANNA MATEU,
MARTÍ DOMÍNGUEZ).

Impressió:
LA IMPRENTA, C.G.

Dipòsit Legal: V-2244-2016
ISSN: 2462-6449

El articles manifesten l'opinió dels
seus autors/autores. L'Associació
Cultural La Pebrella no s'identifica
necessàriament amb ells.

AMB LA
COL·LABORACIÓ
DE LA REGIDORIA
DE CULTURA DE
L'AJUNTAMENT
DE CANALS

SUMARI

CANALS I EL PATRIMONI HISTÒRIC	2
CONTARELLA. EL CAVALL DE MELCIOR per Vicent Enric Belda	4

HISTÒRIA

CANALS, VÍCTIMES DE LA GUERRA CIVIL I LA REPRESSIÓ FRANQUISTA per José Maria Sancho i Francesc Tormo	00
ANTONIO JOSEF CAVANILLES A CANALS, 1793 per Francesc Tormo i Francesc Xavier Ferrero	00

ECONOMIA

IMATGES HISTÒRIQUES DE LA FACTORIA RODRIGO SANCHO, S.A per Vicent Gramaje	00
--	----

PATRIMONI

ARQUITECTURES DE L'AIGUA. CONSTRUCCIONS DEL REG per Francesc Tormo.....	00
TRES PLAFONS DEL PINTOR CERÀMIC JOSEP SANCHIS A CANALS per Josep Lluís Cebrián.....	00
RELOTGES DE SOL A CANALS per Enric Juan	00

LES NOSTRES FESTES

LA FESTA COM A PATRIMONI CULTURAL Per Antonio Ariño i Pedro García (Revista MÈTODE).....	00
LA FESTA ENS FA HUMANS. ENTREVISTA A ANTONIO ARIÑO I JOAN FRANCESC MIRA per Anna Mateu i Martí Domínguez (Revista MÈTODE)	00

LA NOSTRA GENT

MERCÈ LINYAN REAL (1921-2002): UNA ESCRITORA CANALINA A LONDRES per José Maria Sancho i Francesc Tormo	00
---	----

MISCEL·LÀNIA

OFICIS DELS CANALINS: TERRISSERS Redacció	00
BOTIGUES TRADICIONALS. EMBOTITS EL TIO FEO Redacció	00
IMATGES PER A LA HISTÒRIA Fotografies d' Amparo Tormo.....	00

ESPORTS

50 ANYS D'HANDBOL EN CANALS. NAIXEMENT I FORMACIÓ D'UN EQUIP Per Francesc Xavier Ferrero	00
DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS	00

LLAVADOR AL CARRER VALÈNCIA, ENDERROCAT FA UNS MESOS

Canals i el patrimoni històric.

> FRANCESC TORMO MEJIAS

EL PLE DE L'AJUNTAMENT APROVA LA PROTECCIÓ DELS BENS D'INTERÉS CULTURAL O DE RELLEVÀNCIA LOCAL. A instàncies de l'Associació Cultural La Pebrella, el Grup Municipal Reiniciem Canals, que va completar i millorar la proposta, va presentar en novembre de 2016 una moció al Ple de la Corporació per portar a cap diverses mesures

per conservar el nostre patrimoni històric i artístic. La proposta, després d'argumentar la necessitat urgent de protegir els nostres bens històrics com estableix la UNESCO, l'article 46 de la Constitució Espanyola, preàmbul de la Llei de la Generalitat sobre el Patrimoni Cultural Valencià, etc., va ser la següent:

PROPOSTA AL PLE DE LA CORPORACIÓ MUNICIPAL DE CANALS

1. Es prenguen les mesures oportunes per protegir els elements, ja declarats Bé de Rellevància Local que consten als arxius de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.
2. S'inicien de forma urgent les gestions per declarar Bens de Rellevància Local, atenent les directrius que s'estableixen al Decret 62/2011 de 20 de maig del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels bens de rellevància locals, el següents elements:
 - A. Plafons ceràmics devocionals antics, anteriors a 1939, que no formen part ja del catàleg de Bens de Rellevància Local.
 - B. Llavadors públics i privats situats a la vora del Riu dels Sants i les séquies de la Vila i Ranés en tot el seu recorregut. Així com els partidors del mateix recorregut.
 - C. Aqüeductes (coneguts com *arcadetes*) de reg.
 - D. Xemeneies (fumerals) industrials.
 - E. Plafons ceràmics devocionals posteriors a 1939, que no formen part ja del catàleg de Bens de Rellevància Local.
 - F. Edifici del conegut com *Molí de Ferri*, al costat del riu Canyoles i integrat dins el conjunt de la factoria Rodrigo Sancho, S.A., exemple d'arquitectura industrial antiga.
 1. S'adopten **de manera immediata** les mesures legals previstes atenent, entre altres,

LLAVADOR DESAPAREGUT QUE ESTAVA AL RIU DELS SANTS, BAIX LA CONEGUDA COM FERRERIA CAMETA . (FOTO CEDIDA PER A. MOLLÀ).

al que disposa el Decret 62/2011 de 20 de maig del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de

2. Protecció dels bens de rellevància local, per tal d'evitar qualsevol destrossa i/o desaparició durant el procés de gestió de declaració de Bé de Rellevància Local.
3. Demanar les ajudes i/o subvencions adients a les institucions autonòmiques i provincials, així com assessorament i suport tècnic."

La proposta es va tractar al Ple del dia 26 de gener de 2017 i es va aprovar per unanimitat de tots els regidors i regidores dels diferents grups municipals.

El propi regidor de Patrimoni, Antonio Orea, en la seua intervenció al Ple va emfatitzar el seu interès personal en la conservació del Patrimoni Històric-Artístic de Canals. Redactant aquesta nota (primers de novembre de 2017) hem demanat informació a dit regidor sobre la situació de l'expedient i no hem tingut resposta.

Ens trobem, doncs, a l'espera del compliment de l'acord del Ple del 26 de gener.

Contarella

El cavall de Melchior

> VICENT ENRIC BELDA

Encara que hui puga costar d'imaginar, hi va haver un any en què els Reis Mags de l'Orient no van voler passar per Canals; us ho assegure!

En realitat, tot va passar per culpa d'un xiquet molt entremaliat, un xiquet desobedient que treia els diners de la vidriola dels seus pares i se'ls gastava en caramels, regalíssia, puro moro i altres lle-

polies; un xiquet massa inquiet, que sempre estava pensant en quina iseta faria, i no l'havia pensada que ja l'havia feta. I per això, com que feia tantes i tantes trastades, son pare sempre el corregia i l'advertia que aquell any els Reis d'Orient passarien de llarg, si no començava a fer bondat i es portava bé.

Però aquell xiquet no feia cas de son pare i no

Versió del mateix autor de la narració publicada inicialment en **Els animallets de Sant Antoni** (2015), publicat ací amb l'autorització escrita de **Fundació Bromera per al Foment de la lectura**

parava de fer-ne una darrere de l'altra, i ni la mare, ni l'àvia, ni tampoc la mestra de l'escola podien tampoc amb ell. Però el temps passa de pressa i així, com qui no vol, va arribar Nadal i després Cap d'Any, i de seguida la Nit de Reis.

A pesar de les advertències de son pare, que aquell any els Reis passarien de llarg, a poqueta nit, aquell xiquet dolent va eixir de casa com un coet a veure arribar Melcior, Gaspar i Baltasar, muntats en els seus cavalls, pensant només en els joguets que ingènuament havia demanat en la seu carta.

Ja era de nit i tots els xiquets i xiquetes de Canals havien eixit al carrer a veure emocionats arribar els Reis. Just al temps anunciat, apareguren les primeres torxes a l'entrada del poble per Aiacor i, darrere de les torxes, va fer acte de presència la comitiva reial a cavall.

En veure que ja arribaven els Reis on ell estava, aquell xiquet tan viu es va quedar ben quiet a la vorera del carrer sant Roc i va posar cara de bona persona, com si fóra un autèntic angelet que no havia trencat mai un plat.

I llavors, quan la comitiva ja era ben a prop, va passar un fet molt curiós, ja que el cavall de Mel-

cior es va avançar decidit al grup i es va quedar parat just al costat d'aquell brivall; llavors l'animal va començar a renillar i a esbufegar, i a moure la cua i el cap amunt i avall, i a repicar les ferradures contra terra, com si, entre tanta gent que hi havia, haguera pogut reconèixer que aquell era el xiquet més entremaliat de la contornada.

El xiquet, espantat per la reacció de l'animal, va pensar que havia sigut descobert, ja que sabia que als Reis no se'ls escapava res de res. Però just en aquell moment va mirar bé aquell cavall i li va veure unes orelles massa grosses i llargues, i també va adonar-se del pèl rebordonit i llanut que tenia a la panxa i a les potes. Aleshores li va poder veure l'estrela del front i va reconèixer de manera inequívoca que aquell no podia ser el cavall de Melcior, sinó que era la mula de son pare, amb la qual llaurava els bancals dels Vinyals. I així, desconcertat i fora d'ell, també va adonar-se de seguida que qui anava damunt de la mula era en realitat el seu veí, el tio Ramon, que portava una barba postissa blanca molt mal enganxada.

El xiquet, esbalaït, va córrer plorant, cames ajudeu-me, cap a sa casa.

Son pare, que el va veure entrar per la porta tan tufat, li va preguntar que què li passava. Quan el pobre xiquet li va poder explicar entre plors i sanglots el que havia vist, que era la seua mula Vellea la que portava el rei Melcior, el pare li va dir:

—No, si ja t'ho havia advertit jo, que si no feies bondat i et portaves bé, no passarien els Reis; i ja veus tu, que, per culpa teua, el tio Ramon i dos homes més han hagut de fer de reis, que si no, tots els bons xiquets i xiquetes del poble s'haurien quedat sense joguets. I tot per culpa teua, per ser tan roí i no estar-te mai quiet. I ara, a veure si d'esta ja escarmentes!

I així va anar, us ho assegure. I ara potser vosaltres us preguntareu si això pot ser de veres, que els Reis de l'Orient no van voler passar llavors, ja fa una catterva d'anys per Canals; i jo us puc assegurar que és ben cert, perquè jo era aquell xiquet i aquell cavall de Melcior era en realitat la tossuda mula de mon pare.

Canals, víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista.

> FRANCESC TORMO, JOSÉ MARÍA SANCHO

XATIVA CUARTEL 1936 JOAQUIN BALLESTER SANCHO. ASSENYALAT AMB 1, VEÍ DE CANALS

Després de 81 anys, els fets i les conseqüències de la Guerra Civil a Canals encara són un tema desconegut. Ha sigut una qüestió tabú per a bona part de la població canalina; comprensible durant la dictadura franquista però incomprendible després de 40 anys de transició. Creiem que *una societat que no coneix la seua Història està condemnada a repetir-la*. I quan parlem d'Història incloem i donem per descomptat el respecte absolut als fets documentats i a les persones involucrades, lluny d'interpretacions partidistes. En aquest sentit, hem pretès aportar llum a esdeve-

La guerra civil espanyola ha passat a la història, i al record que d'ella queda, per la deshumanització del contrari, per l'espantosa violència que va generar, simbolitzada en les "sacas" i en els "paseos".

JULIÁN CASANOVA
*La guerra civil española,
80 años después.
(Gener-març, 2017)*

niments històrics d'especial rellevància en l'aspecte humà, i amb açò també a ajudar al fet que les víctimes de la tragèdia de tots dos bàndols no queden en l'oblit, en definitiva que el coneixement ens faça més savis i prudents com a poble.

La recerca s'ha dut a terme gràcies a la documentació existent en diferents arxius i en menor mesura a entrevistes amb familiars dels involucrats. En la majoria dels casos l'interès ha sigut recíproc i hi ha hagut una excel·lent cooperació, que agraïm. En altres casos, els menys, han rebutjat amablement aquesta col·laboració adduint raons personals que respectem.

En algunes de les declaracions existents en els expedients de la Causa General i en els sumaris militars s'arreglaven testimonis incriminatoris contra determinades persones citant noms i cognoms. Acusacions que en el seu moment, donada la situació d'una guerra recentment guanyada i una gran repressió ideològica i de facto, no van poder rebatre's com haguera succeït en un estat democràtic pel que han d'entendre's com el que són, evitant la cerca de possibles culpables o innocents. Malgrat açò en la majoria d'aquestes declaracions, en gran part realitzades per familiars dels assassinats: esposes, germans, pares, fills, etc., es revela un majoritari desconeixement sobre l'autoria dels assassinats.

També hem sabut, en plena guerra i en la postguerra, de diversos casos d'ajuda entre canalins de diferent ideologia; persones de dretes que van intentar salvar a persones d'esquerres i al contrari. Uns van tenir èxit i uns altres no, desgraciadament.

INTRODUCCIÓ

Després de produir-se l'alçament militar el 18 de juliol de 1936 Espanya queda dividida en dos, la zona rebel, on havia triomfat l'alçament militar, autodenominada *nacional* i la zona republicana. Ambdues zones oposades i irreconciliables. Canals romandrà pràcticament tota la guerra en la zona republicana, en la rereguarda, doncs València és una de les últimes províncies a caure.

En els primers mesos de la guerra civil, donada la falta d'autoritat i la feblesa de les institucions del govern legítim de la República, els sindicats CNT, UGT i el Partit Comunista abanderaren el rebuig a l'alçament i desenvolupen les seues polítiques revolucionàries, abusant en moltes ocasions del seu poder i aplicant la seua particular justícia. Tot aquell sospitós de ser dretà, religiós, o bé de no recolzar les seues idees podia ser requerit per a ser interrogat i requisats els seus béns (per a la causa de la guerra). Es va produir un procés de crida i cerca dels considerats *facciosos*, més enemics en realitat de la Revolució que de la República. Durant aqueixos mesos es van produir en tota l'Espanya republicana nombrosos assassinats de militars, civils de dretes, capellans, terratinents, empresaris. Gran part de l'odi també es va bolcar contra l'Església que havia pres part de manera clara pels rebels. Es van assaltar esglésies i es van cremar arxius, registres, imatges de culte. Al mateix temps en la zona nacional els rebels assassinen sense pietat a tot aquell que tingera signes de ser esquerrà. Les crueltats comeses en la zona nacional, bombardejos de ciutats, *paseos*, a més esperonen l'odi i la venjança en la rereguarda republicana.

Entre juliol i desembre de 1936 les víctimes canalines van ser persones d'ideologia dretana assassinades a les mans de grups incontrolats de milicians. Recuperada ja l'autoritat del govern republicà a partir de gener del 37 són ja escassos els actes violents sobre les persones en la rereguarda, cap a Canals. A partir d'ací les víctimes canalines són soldats morts o desapareguts en combat, i alguns dretans empresonats mentre dura la guerra, encara que sobre aquests poc hem pogut esbrinar fins al moment.

Una vegada acabada la guerra el nou govern franquista aplica sobre els vençuts una severíssima repressió. Haver pertangut a la comissió gestora o comitè revolucionari de l'ajuntament ja suposava una pena de mort quasi segura. Altres canalins van patir pena de presó, enrolats per força en batallons disciplinaris i els més afortunats van poder exiliar-se, encara que açò no deixava de ser una pena forçosa.

QUADRE DE TAUPELLS QUE FIGURAVA EN LA BASE DEL CAMPANAR, A L'ESQUERRA DE LA FAÇANA PRINCIPAL DE L'ESGLÉSIA DE SANT ANTONIO ABAT. EL RÈGIM FRANQUISTA VA OBLIGAR MITJANÇANT DECRET DEL 16 DE NOVEMBRE DE 1.938 AL FET QUE "EN LOS MUROS DE CADA PARROQUIA FIGURARÁ UNA INSCRIPCIÓN QUE CONTENGA LOS NOMBRES DE LOS CAÍDOS, YA EN LA PRESENTE CRUZADA, YA VÍCTIMAS DE LA REVOLUCIÓN MARXISTA". VA SER RETIRAT L'ANY 1979.

En 1.942 i 1.946 es van decretar dues amnisties que van reduir nombroses penes de presó, que van afavorir com veurem a nombrosos canalins.

Durant el transcurs d'aquesta recerca hem trobat diferents llistes de víctimes i amb açò hem confeccionat un llistat final, encara inacabat doncs la tasca continua oberta ¹:

1. Llista publicada el 3 de desembre de 1939 en el periòdic *El Dia de Palència* per la *Confederación Nacional Católica-agraria* on es relacionen exclusivament totes les víctimes d'ideologia dretana, incloent els que van combatre defensant la República.

1 Aprofitem per a sol·licitar l'ajuda dels lectors. Qualsevol comentari, així com fotografies i documents seran benvinguts. Correu electrònic jmsancho28@gmail.com, telèfon 617 093 645.

2. Llista que durant anys va figurar en la façana de l'església parroquial.
3. Diversos llistats publicats en llibres i revistes.
4. Actes de l'ajuntament de Canals.
5. Diversos documents de l'Arxiu Municipal.
6. Testimonis orals.
7. Causa General, ram separat de Canals².

MORTS VÍCTIMES DE LA GUERRA CIVIL. 1936-1939

ASSASSINATS A LA REREGUARDA

Antonio Llorens Cuenca. (Canals 1918-València 29-7-1936). 18 anys. Segons Alfonso Vila: "Trabajaba en el negocio de los ajos junto con su padre. Afiliado a Falange Española. Al enterarse que era buscado se presentó él mismo. Fue encarcelado en el convento de la calle San Cayetano (Asilo de San Filiberto) y posteriormente trasladado a Valencia donde fue fusilado sin juicio alguno junto a Pascual Lloret Yñesta y Ricardo Gómez Sancho". Segons la Causa General de Canals³, "asesinado en la checa de la calle Sagunto de Valencia, y encontrado su cadáver en el camino del Saler. Enterrado en el cementerio de Valencia." En acabar la guerra el seu pare, que també va estar pres i a punt de ser assassinat, va poder localitzar el nínxol on estava soterrat en el cementeri municipal de València.

Hem sabut posteriorment per un article publicat l'any 2009 en el periòdic Levante-EMV

- 2 **La Causa General Instruïda pel Ministeri Fiscal sobre la dominació roja a Espanya**, coneguda abreviadament com la Causa General, va ser un extens procés de recerca impulsat pel ministre de Justícia franquista. Eduardo Aunós, després de la Guerra Civil, mitjançant Decret del 26 d'abril de 1940, amb l'objecte, segons el seu preàmbul, de instruir «els fets delictius comeses en tot el territori nacional durant la dominació roja». https://es.wikipedia.org/wiki/causa_general

- 3 Document núm. 32 de fecha 23.6.1941

que es van fer fotos als cadàvers de víctimes assassinades en els primers dies de la Guerra Civil per a facilitar la seua posterior identificació. Segurament el pare d'Antonio Llorens trobaria les fotos que es conservaven en el cementeri i va poder així trobar el nínxol no solament del seu fill si no també de Pascual Lloret i de Ricardo Gómez. Les seues restes, juntament amb els de els altres dos, van ser portats a Canals el 20 d'agost de 1939, on després d'un homenatge en l'edifici de la Falange, antic Casino Republicano van ser soterrats al cementeri municipal; posteriorment a l'octubre de 1949 ja serien inhumats al Panteó dels Caiguts. Ens explica la seua germana Consuelo que fins fa poc conservava les fotos dels tres cadàvers però que les van destruir. "Fueron los tres primeros muertos en Valencia" ens diu. És molt interessant el testimoni de José Llorens, en el sumari 1923-V, pertanyent a l'encausat Vicente Cerdà Sanchis, de data 6 de desembre de 1939, que es trobava pres a la checa de Canals, doncs aclareix en gran manera el desenvolupament dels esdeveniments: "El día 28 de julio de 1936 llegó por la tarde procedente de Valencia un automóvil robado en el que viajaban el destacado comunista E. R. y dos desalmados más; a recibirles acudieron entre otros el individuo a quién denunció en la presente (V. C. S.) y juntos se dirigieron a la checa donde el que suscribe se hallaba encerrado junto con su hijo Antonio y unos cincuenta derechistas más de esta localidad. Enseguida con amenazas e insultos empezaron los criminales a interrogarnos sobre el paradero de las armas de Falange Española y especialmente se ensañaron más en la interrogación del jefe de la organización Ricardo Gómez, el secretario Pascual Lloret y mi hijo Antonio Llorens. Como no sacaron nada en limpio se dedicaron a amenazar y golpear a los elementos de Falange de corta edad y alguien dijo algo sobre cierto huerto de naranjos; lo cierto es que en coches se llevaron a mi hijo Antonio, a Ricardo Gómez y a Pascual Lloret al huerto de D. Vicente Sebastián donde se hallaba este señor veraneando con su hija y su yerno. Allí apearon a los muchachos y con golpes los interrogaron pero no declararon. Entonces

los pusieron de cara a una tapia y mientras por detrás los apuntaban unos, otros detenían a Eduardo Sanchis falangista y se lo llevaron a Canals trayéndolo a la checa donde yo estaba encerrado. Allí nos dijeron que o declarabamos o asesinaban a los muchachos y a nosotros, pero nada tampoco consiguieron y entonces se llevaron nuevamente a E. Sanchis en los coches hacia el campo simulando que le iban a dar el paseo. Sanchis sobrecogido de pánico declaró el lugar donde las armas se hallaban escondidas y entonces fueron a recogerlas y después los trajeron nuevamente a los tres a la checa de Canals. Entonces se retiraron el Comité a deliberar con los asesinos sobre que harían de los tres muchachos falangistas, acordando todos por unanimidad el darles el paseo en Valencia es decir el asesinarlos vilmente. Y así a las 4 de la mañana del día 29 de julio de 1936 en dos coches se llevaron a los tres muchachos después de haberse divertido haciéndolos sufrir y Dios sabe cuántos martirios en el coche (ilegible) ... En los coches además de los criminales de Valencia iban los no menos asesinos de Canals ..., y ... como chofer. A su paso por Alcudia de Carlet los del control los detuvieron y preguntaron a los de los coches que que llevaban dentro, JSM respondió: llevamos carne fresca, queréis? Los llevaron al convento que los comunistas tenían en la calle Sagunto y al día siguiente el 30 de julio amanecieron asesinados: Ricardo Gómez jefe de la falange en el camino de Tránsitos, Pascual Lloret en el camino de la Pechina, y mi hijo Antonio Llorens Cuenca en el del Saler. Lo que pongo a su conocimiento para su gobierno cuando juzgue a esos criminales que constantemente han blasfemado de Dios y de nuestro Caudillo. Por Dios y por España y su Revolución Nacional Sindicalista. Canals a 6 de septiembre de 1939, año de la Victoria."

Ricardo Gómez Sancho. (Canals 1908- Valencia 29-7-1936). 28 anys. Del comerç. Cap local de la Falange. Assassinat a València junt a d'Antonio Llorens Cuenca i Pascual Lloret Iñesta. Assassinat a la checa del carrer Sagunt de València, trobat el seu cadàver en el camí de Tránsits. Finalment soterrat al cementeri de Canals,

"PONT DELS GOSOS" PARATGE DE LA LLOSA DE RANES ON VAN SER ASSASSINATS JOSE CERDA CORTELL, ANTONIO MOLINA LLOPIS, EDUARDO SANCHIS PEIRÓ I NIEVES GRIMALTOS RODRIGUEZ. A L'ESQUERRA S'APRECIA L'ANTIGA CARRETERA DEL PORT DE CÀRCER.

al panteó dels Caiguts. Traslladat el seu cadàver a Canals el 20 d'agost de 1939⁴

Pascual Lloret Iñesta.(Canals 1916-València 29-7-1936). 20 anys. Moliner. Secretari de Falange a Canals. Segons la Causa General de Canals, assassinat en la checa del carrer Sagunt de València, trobat el seu cadàver en l'avinguda de Germanías. Les seues restes, juntament amb els de Antonio Llorens Cuenca i Ricardo Gómez Sancho, van ser portats a Canals el 20 d'agost de 1939. Se'ls va fer un homenatge en l'edifici de Falange i van ser soterrats al cementeri de Canals en nínxols, posteriorment a l'octubre de 1949 van ser traslladats al panteó dels Caiguts. Ens comenta un descendent que es dedicava a fer vi i vinagre. I que gràcies al vinagre que no li van requisar la família van poder malviure durant la guerra.

Julio Colomer Vidal.(Canals 24-12-1898, València 17-8-1936). 38 anys.

Diputat nacional per la CEDA, recentment

⁴ Llibre de soterraments de l'Ajuntament de Canals.

JULIO COLOMER VIDAL.

elegit en les eleccions de febrer de 1936. Advocat de l'estat. Assassinat a València, malgrat estar amagat a casa d'uns amics. El seu cadàver va ser trobat en el pont del Mar de València. Traslladat el seu cadàver a Canals el 20 d'agost de 1939 i finalment en 1949 soterrat en el panteó dels Caiguts.

Reproduïm l'article de Francisco Coloma Colomer del seu blog sobre la família Colomer:

(<http://pcoloma-blogcoloma.blogspot.com.es/2010/11/julio-colomer-vidal-por-francisco.html>)

Del mismo modo que sus hermanos Ramón y Enrique, se licenció en Derecho en la universidad de Valencia.

Opositó y obtuvo plaza de Abogado del Estado, más o menos coincidiendo con el inicio de la dictadura de Primo de Rivera (1923).

Con una ideología fuertemente católica y conservadora, se interesó pronto por la política para poder defenderse del rumbo ideológico español del momento, que él consideraba ataque sin contemplaciones a los pilares de la sociedad española.

Durante la dictadura (1923-1930) se inscri-

bió rápidamente en el partido Unión Patriótica creado por el dictador, siendo un miembro destacado del mismo y colaborando activamente en el semanario local Patria y Unión.

Al finalizar la dictadura, Julio Colomer Vidal ingresó, en 1930, en el partido Derecha Regional Valenciana, incluido en la CEDA en 1933.

Asesinato de Julio.

Tras iniciarse la sublevación del ejército, el día 18 de julio de 1936, Valencia se mantuvo leal al gobierno constitucional pero los primeros meses, la convirtieron en una ciudad sin ley donde grupos armados descontrolados camparon por sus respetos: asesinando, robando e incendiando lo que les venía en gana. Especialmente, si se estaba relacionado con gente adinerada, perteneciente al clero y, sobre todo, si se trataba de un militante de algún partido pro-golpista, como lo era la CEDA.

Advertido Julio del peligro que sufría su persona, preparó lo necesario para poder huir con su familia al extranjero. A pesar de contar con amistades que desempeñaban cargos importantes en la administración republicana, como el mismo alcalde de Valencia Cano Coloma (que había sido compañero de colegio y, de hecho, ya le ayudó en el sepelio de su madre tres años antes), decidió no acudir a ellos y bastarse por sí mismo.

Sabemos que Cano Coloma contactó con él y le ofreció como escondite su propia casa. Ofrecimiento que Julio declinó, esgrimiendo que de ningún modo quería comprometerlo.

José Cano Coloma. Abogado y militante de Izquierda Republicana, fue alcalde de Valencia los años 1936 y 1937. Precisamente tres días después del inicio del golpe de estado, el 21 de julio, protagonizó un valiente hecho, dadas las circunstancias, al impedir, por la fuerza, la destrucción de la Basílica de la Virgen de los Desamparados de Valencia, que había sido asaltada por milicianos. Ordenó apagar el fuego ya iniciado a los bomberos y asaltar y desalojar el templo por parte de la guardia civil. Tanto la imagen como los mantos y

joyas fueron trasladados al Ayuntamiento.

A Julio no le dio tiempo de huir.

Al final accedió a esconderse en un piso de la calle Salamanca, morada de un trabajador de los Casanova, mientras su mujer y sus hijos se refugiaban en casa de su hermana Herminia Colomer Vidal.

Como si el funesto destino ya estuviese escrito en el guión, sucedió que el operario que lo había acogido desempeñaba un cargo de responsabilidad en la fábrica, hecho que lo marcaba ante la chusma como colaborador del capital; aunque la única y triste realidad se basaba en la mezquina envidia de sus propios compañeros.

Al acudir el día 17 de agosto de 1936 el piquete asesino a casa del trabajador con la intención de eliminarlo, hallaron una presa mayor; nada menos que un señorito católico y diputado de la CEDA.

No esperaron más. Era de madrugada. Fue maniatado y conducido al puente del Mar.

Le hicieron bajar del automóvil en que lo transportaban y caminar delante de ellos hasta la mitad del mismo. Alcanzado el lugar deseado por esta chusma de cobardes, le dispararon hasta la muerte, dejando abandonado su cadáver inmerso en un charco de sangre.

La persona que dio aviso de lo sucedido fue la cocinera de Carmen Camilleri Ramón (hermana de Mercedes), que al dirigirse a primera hora de la mañana hacia el mercado de Colón para realizar la compra, oyó un comentario y se encaminó al puente para verificarlo; reconoció el cuerpo sin vida de Julio y avisó a su patrona.

Enterada Mercedes, fue inmediatamente al piso que tenían sus cuñadas en la calle de Castellón y comunicó la terrible noticia.

Parece ser que, poco antes, ya había acudido a casa de Herminia Colomer Vidal (donde se alojaba Carmen, la esposa de Julio), Vicente Marsal, amigo íntimo de los Casanova; que, al vivir en la misma calle Salamanca, se enteró del inicio de los hechos precozmente.

> HISTÒRIA

Fueron su hermana mayor, Clara Colomer Vidal, y Vicente Marsal los que, con su valiente entrega, se encargaron de recoger el cuerpo y realizar las gestiones necesarias para que pudiese ser trasladado y enterrado en el panteón que los Casanova Llopis poseían en el Cementerio Municipal de Valencia (Sección 3ª izquierda. Cuadro 1º. Número 148).

Julio tenía 37 años.

José Cerdá Cortell. (Canals, 1889-La Llosa de Ranes 1936) 47 anys. Propietari. Assassinat en el port de Càrcer (terme municipal de la Llosa de Ranes, en el paratge conegut com el *Pont dels Gosos*) el 19 d'agost de 1936 per quatre desconeguts que van venir de València (segons Causa General de Canals). Soterrat al cementeri de Canals, en el Panteó dels Caiguts. Casat amb Filomena Vila Franco, amb qui va tenir 6 fills: Ramón, Alfonso, Carmen, Maruja, Josefa i Enriqueta Cerdà Vila. Traslladat el seu cadàver a Canals el 20 d'agost de 1939.

Segons Alfonso Vila: *Canals, 1889-1936. Hijo de José Ramón Cerdá Alventosa. Comerciantes de cítricos. Presidente de la sociedad Innovadora Agrícola durante la dictadura de Primo de Rivera. Fue asesinado el día 19 de agosto de 1936 y su cuerpo no fue trasladado a Canals hasta el 20-VII-1939, pasando unos años más tarde al panteón de los "Caídos". Desde 1965 hasta 1979 una avenida local -la antigua carretera de Onteniente, hoy Cortes Valencianas- llevó su nombre".*

Antonio Molina Llopis. (Canals 1893, La Llosa de Ranes 19-8-1936). 46 anys. Advocat. Conegut per defensar durant molts anys els drets de Canals sobre les aigües del riu d'Els Sants. Afilliat a Dreta Regional Valenciana. Assassinat el 19 d'agost de 1936 en el port de Càrcer, terme municipal de la Llosa de Ranes, (en el paratge conegut com el *Pont dels Gosos*) al mateix temps que Eduardo Sanchis Peiró, Nieves Grimaltos i José Cerdà Cortell. Soterrat al cementeri de Canals, al panteó dels Caiguts. Traslladat el seu cadàver a Canals el 20 d'agost de 1939.

JOSÉ CERDÀ CORTELL AMB LA SEUA FAMILIA.

Eduardo Sanchis Peiró (Canals 1908 -La Llosa de Ranes 19-8-1936).

Segons Alfonso Vila: *Estudió Odontología en Madrid. Abrió su clínica como dentista, en la actual plaza de la Villa, hacia 1934. De ideología comunista en su juventud, pasó a afiliarse en la Falange tras escuchar a José Antonio Primo de Rivera durante su estancia en la capital de España. Durante estos años jugó a fútbol en "el Canalense" y formó parte de la "Murga" (grupo musical) que formó su hermano Rafael. Fue asesinado en el puerto de Càrcer y sus restos llevados primeramente al cementerio de la Llosa, siendo trasladados a Canals el día 20-VIII-1939, descansando actualmente en el panteón de los "Caídos". Durante unos años llevó su nombre la plaza actualmente (desde 26-V-1982) denominada Pont del Riu.*

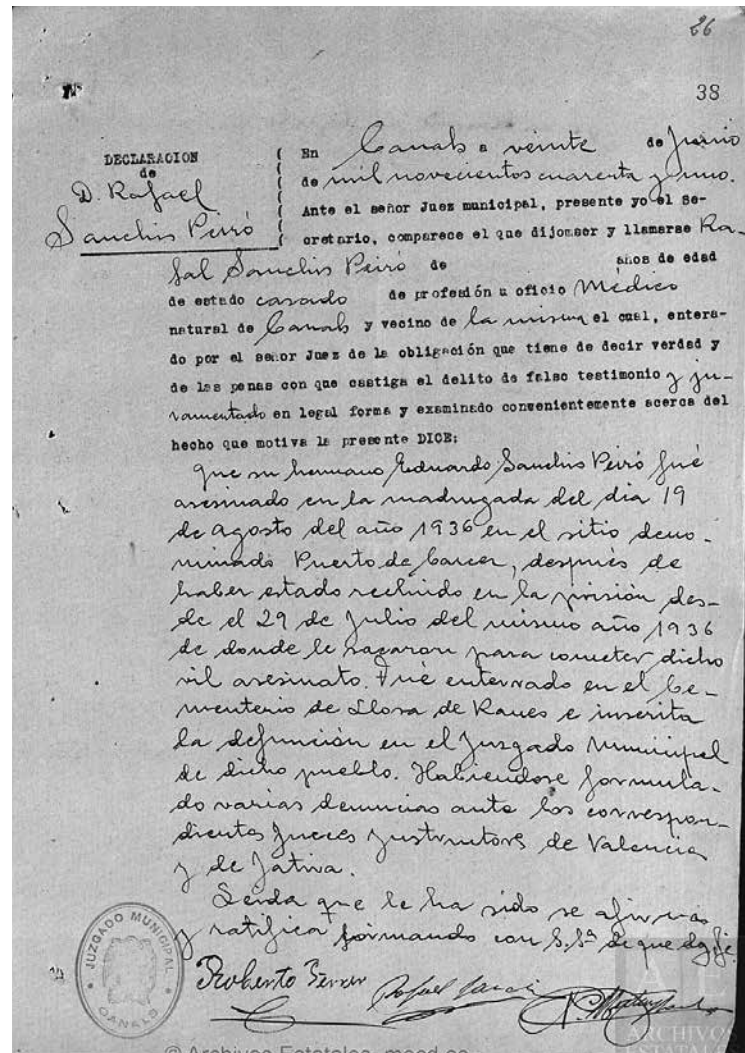
EDUARDO SANCHIS PEIRÓ AMB LA SEUA ESPOSA CARMEN SEBASTIÁN BAS

Metge-dentista. 28 anys. Falangista encara que de més jove va ser simpatitzant del PURA. De fet apareix a la foto presa el 14 d'abril de 1931 a la balconada del casino republicà celebrant la proclamació de la República⁵. Més tard sent estudiant a Madrid va quedar fascinat en un míting per José Antonio Primo de Rivera, afiliant-se a la Falange. Va ser detingut i empresonat el 29 de juliol de 1936 en l'Asil de Sant Filiberto i convent de les franciscanes situat en el carrer Sant Gaietà. Amb el pretext de ser requerit per al seu interrogatori a València va ser assassinat el 19 d'agost de 1936 en el port de Càrcer (*Pont dels gossos*) al mateix temps que altres detinguts més. Soterrat al cementeri de La Llosa en un primer moment. El seu germà major Rafael Sanchis Peiró va ser metge titular de Canals. Esta soterrat al cementeri de Canals, al Panteó dels Caiguts. Ens explica la seua filla pòstuma Mari Carmen que durant el breu període de 21 dies que va estar pres va ser conduït emmanillat a atendre a quantes emergències odontològiques es produïen en el poble. Tenia la consulta just davant de l'ajuntament actual. Traslladat el seu cadàver des de La Llosa a Canals el 20 d'agost de 1939⁶.

Nieves Grimaltos Rodriguez. (Vila Nova de Castelló, 1889-La Llosa de Ranes 1936). 48 anys.

5 Foto publicada a La Revista de Canals N° 2.

6 Llibre de soterraments de l'Ajuntament de Canals.

DECLARACIÓ DE RAFAEL SANCHIS PEIRÓ, GERMÀ D'EDUARDO SANCHIS PEIRÓ, A LA CAUSA GENERAL DE CANALS.

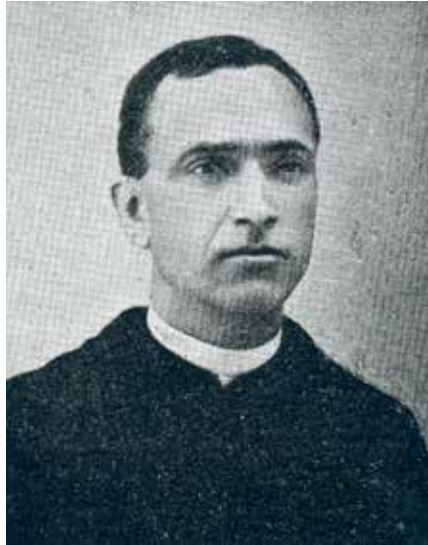
Mestressa de casa. Sembla ser que figurava en les llistes de la CEDA. Soterrada a Vilanova de Castelló. Segons declaració de la seua germana⁷ “se encontraba accidentalmente en Canals en casa de una amiga, recuperándose de una enfermedad.” Francesc Xavier Martí i Juan explica “Dona d'Acció Catòlica morta al port de l'Olleria el 19.8.1936”⁸, es tracta en realitat del port de Càrcer, no de l'Olleria, en el terme municipal de la Llosa de Ranes, en el lloc conegut com Pont dels Gossos.

7 Causa General de la Llosa de Ranes, pg 20.

8 Martí i Juan, Francesc Xavier (2002). DONES DE CASTELLÓ, Castelló en Festes 2002.

> HISTÒRIA

Francisco Pérez de los Cobos Cerdá (Canals 1896-València 1936). Propietari d'una tenda d'ortopèdia a València. Fill del notari Diego Pérez de los Cobos, que va viure a la plaça de l'Església N° 12, hui casa parroquial i que seria donada per les filles a l'Església. Carlista. Va acollir en la seua casa de València (Calle Conde Salvatierra) el 17 de juliol de 1936 a militars que havien de revoltar-se. Va ser detingut aqueixa mateixa matinalda quan va ser registrada la seua casa. Assassinat el 5-9-36 i soterrat en una fossa comuna a Paterna de la qual és traslladat el 24-3-1959 al *Valle de los Caidos* (7820, 899/2009 procedent de València)⁹.

FRANCISCO CAMARENA NADAL

JOSE NAVARRO MONFORTE

Cipriano Valero Iranzo. (Utiel ?1884, Utiel 28-8-1936). 52 anys. Capellà. Rector d'Aielo de Malferit entre 1923-1932. Regentava un dels dos cinemes de la localitat. En 1934 és nomenat rector regent de Canals conservant la parròquia de Aielo. Assassinat a Utiel. No sabem per què apareix com nascut a Canals en la llista del *Diario de Palencia*. Segons la Causa General d'Utiel: era capellà regent de Canals, de 52 anys, resident a Utiel, assassinat el 29-8-1936 a Cuevas d'Utiel, per arma de foc. Vivia amb el seu pare Miguel i les seues germanes en el carrer del Medio a Utiel. Va ser capturat junt al seu pare el qual va ser alliberat hores després, no així Cipriano que va ser assassinat a tirs i abandonat a una cuneta.

Segons Alfonso Vila: (1884 - Utiel, 1936) *Sacerdote, ordenado diácono en diciembre del 1906, accedió al presbiterado el 22-XII-1908. Coadjutor de Buñol en sus primeros años de sacerdocio, pasó a ser párroco de Ludiente por nombramiento de 11 de abril de 1913 permaneciendo en su parroquia de la Natividad de N^a Señora hasta 1923 cuando, por concurso, obtuvo el nombra-*

miento como titular de la parroquia de Ayelo de Malferit (O.M. de 3 de abril). A partir de 1933 aparece documentado como regente/ecónomo de Canals, manteniendo la titularidad de la parroquia de Ayelo. Tras los sucesos del verano de 1936 se refugió en Utiel, en casa de una hermana; pero fue descubierto y asesinado.

Francisco Camarena Nadal. (Tavernes de la Valldigna 1886?-Pobla de Vallbona 1936). 50 anys. Capellà. Segons Alfonso Vila: *"Fue coadjutor de la parroquia de Pobla de Vallbona antes de llegar como beneficiado a Canals en 1931. En julio de 1936 se refugió en Pobla de Vallbona. El 5 de agosto lo encontraron los milicianos, fusilado en una carretera cercana apenas unas horas más tarde y en aquel cementerio fue enterrado"*. Segons la Causa General de la Pobla de Vallbona: Trobat mort per arma de foc en la Casa la Cremá el 22.8.1936. Soterrat a La Pobla de Vallbona.

José Navarro Monforte. (València 1901-Nules 1936). 35 anys. Capellà. Segons Alfonso Vila: *"Recibió el presbiterado en 1926 y fue cura ecónomo en Cortes de Arenoso y Masalfasar antes de venir a Canals como beneficiado de la Torreta, considerada en aquellos años como la "pequeña Rusia". En julio de 1936 se retiró a su casa en Nules a dónde fueron*

⁹ Codi empleat al Valle de los Caidos.

a buscarle varios vecinos de Canals, sacandole de madrugada de su casa sin darle tiempo a despedirse de sus familiares. Fue muerto junto a la carretera de Moncofar y su cuerpo depositado en el cementerio de Nules". En la Causa General de Nules apareix com assassinat i resident a Nules, 32 anys, *prevere* de Canals, ignorant-se on està soterrat per no tenir familiars en la localitat. Assassinat el 9-9-36 junt a tres capellans més. Mare: Ramona Monforte López veïna d'Albuixec.

José María Cuenca Perales. Nascut a Canals però veí de Sollana. Apareix en la Causa General de Canals encara que va ser assassinat a Sollana. El seu pare vivia a Canals, plaça Calixto III, 10. 37 anys. Solter. Va ser afusellat en la tàpia del cementeri d'Algemés el 17 d'octubre de 1936, al costat d'altres 30 detinguts. Segons declaració de la propietària de la tenda on treballava: *"fue llamado a presentarse en el local de la CNT y hecho preso durante 8 días"*. Apareix com a afiliat a F.E. i de la Jons.¹⁰

Manuel Ferri Martínez. (1887-1936). 51 anys.

Segons Alfonso Vila: *"(Canals, 10.3.1887, Alzira, 3.12.1936). Comerciante y, a partir de 1923 agente comercial del ramo de la harina. Ingresó en la Derecha Regional al fundarse en 1931 y se distinguió por su labor en la candidatura derechista en las elecciones de febrero de 1936. También colaboró con Falange Española, por lo que tras estallar el Movimiento fue saqueado su domicilio en Valencia y más tarde -el 3 de diciembre- descubierto y detenido en Canals, donde se había refugiado. Fue asesinado a las puertas del cementerio de Alzira ese mismo día."*

Ens explica Carmén Ferrando que van anar a capturar al seu germà Ramón i que al no trobar-ho es van portar a Manuel. Sembla que l'afiliat a Falange era Ramón i no Manuel. Ramón va sobreviure a la guerra amagat a Montesa.

MORTS O DESAPAREGUTS EN COMBAT

Segons la documentació trobada en l'Arxiu Municipal de Canals els reemplaçaments de reclutes solien ser d'uns 50 *quintos*. Sabent que la República va mobilitzar a 27 reemplaçaments, i sent Canals republicana fins al final de la guerra, podríem estimar en uns 1.300 *quintos* els anomenats a files. Xifra considerable per a una població d'uns 5.500 habitants. Per descomptat mobilitzats per força, sense importar ideologia. De fet després de la victòria franquista el règim glorifica als morts en combat dretans encara que hagueren mort defensant la República com veiem en la llista de la façana de l'església.

De la relació que aportem a continuació sorprèn el gran nombre de desapareguts enfront dels morts dels quals es té constància. També resulta sonrojant el poc coneixement que d'açò tenim a Canals.

Antonio Payá Satorres. (1915-1938?) Del reemplaçament de 1936. Apareix en la llista de la façana de l'església parroquial com *caigut*. Segons fonts locals, estant en el front de Terol, lluitant en l'exèrcit de la República, va ser acusat per companys repetides vegades de ser *faccioso*. Un dels comandants milicians li va manar cavar un clot, li va disparar i allí mateix el van soterrar.

Antoliano Pastor Ferrer. Probablement va morir en combat. Figura en la llista de la façana de l'església parroquial. No s'han trobat dades sobre ell.

¹⁰ Causa General de Sollana.

HERMENEGILDO GARCÍA ARANDA, DALT AL CENTRE.

Hermenegildo García Aranda. Afiliat a Falange, segons ens informa un familiar, va ser reclutat com a lleva forçosa per la República. Va morir en la batalla de Terol (15 desembre 1937-22 febrer 1938). Va ser soterrat al cementeri de Albarracín. De la família popularment coneguda com “els porcelaneros”.

José Sancho García. Apareix en el llistat de la façana de l'església. Probablement va morir en combat. No s'han trobat dades sobre ell.

JOSÉ SARRIÓ CALATAYUD.

José Sarrió Calatayud. (Navarrés 1909-1938).

Veí de Canals, encara que nascut a Navarrés, de professió fuster. 29 anys. Aviador. Famos per haver realitzat el primer enderrocament aeri nocturn, en aquest cas d'un hidroavió alemany en la línia de la costa catalana (Cambrils) al març de 1938. Després del seu ascens a tinent va demanar lluitar en primera línia de batalla. Va morir en la batalla de l'Ebre prop de Corbe-

ra el 2 d'octubre de 1.938. Després de ser ametrallat el seu avió va poder llançar-se en paracaigudes però va caure entre les dues línies de foc i va ser abatut pels franquistes. Malgrat ser recuperat el seu cadàver per les tropes republicanes del coronel Modest, els voluntaris del qual van rebre un rellotge per la seua gesta, es desconeix on va ser soterrat. En el ple de l'ajuntament celebrat el 6-2-1939 es va aprovar per unanimitat donar-li el seu nom a un carrer. Hi ha un sumari al seu nom, amb nombre 15.090-1939-2.602-3. La revista catalana Cambrils.cat de desembre de 2003 li dedica un article.

LAMBERTO AUDIVERT SANMARTIN

Lamberto Audivert Sanmartin. (La Pobra Llarga 1914-1938). Veí de Canals. Va fer la mili en la Marina, a Cartagena. Reemplaçament de 1933. Nomenat en la Causa General de Canals.. Sense sumari. Chofer del Comitè Revolucionari segons alguns testimonis. Va ser cridat a files. Desaparegut en la Batalla de l'Ebre. El seu germà Fernando, de la *quinta del biberó*, va ser ferit en guerra perdent una de les cames. La seua família va ser represaliada durant la guerra: es va confiscar el negoci de transport del pare, terres, la seua casa i tots els seus estalvis. Segurament Lamberto faria les vegades de chofer dels milicians de manera obligada doncs sabia conduir camions al treballar en l'empresa familiar. La seua germana Clotilde i la seua neboda Encarna ens han facilitat llegir les

seues últimes cartes des del front i l'última d'elles datada el 23 de novembre de 1938 ho situava en la retirada de la batalla de l'Ebre, prop de la costa.

Antonio Juan Sancho. Mort en la Batalla de l'Ebre (1938). Segons fonts familiars va ser ajudant d'Eduardo Sanchis Peiró en la seua clínica de dentista. La família sap de l'existència d'una carta oficial comunicant la seua mort en la Batalla de l'Ebre, que no han pogut localitzar.

Vicente Cerdà Ferrer. Fill de l'en aquells dies regidor Vicente Cerdà Sanchis que seria posteriorment afusellat a Paterna en 1940. Milícia voluntari. Pertanyent a la 57 brigada, 225 batalló, 3ra. companyia. Situat en el front d'Aragó al setembre de 1937. Mort en el front defensant la causa republicana. Es cita en l'acta del ple de 23-1-1939 donant-li el condol al seu pare i en l'acta del 6-2-1939 justificant la recepció de la comunicació de la seua "heroica mort" per part del cap i comissari de la 223 brigada mixta. S'acorda en ple donar-li nom a un carrer en el seu honor. Es desconeix on està soterrat.

Luis Cerdà Cerdà. Tinent de Complement de l'exèrcit nacional. Apareix el seu nom en el BOE del 18 d'agost de 1939 on es concedeix la Medalla de Sofriments per la Pàtria a la seua mare Ascensión Cerdà i es diu que va ser mort a conseqüència de ferides rebudes en acció de guerra. Apareix també un Luis Cerdà Cerdà com soterrat en la Valle de los Caidos procedent d'una fossa de Saragossa (13.702, 1155/2009).

Ricardo Sanz Ferrer. Mort en el front per una bala que va arribar a travessar-li la cartera. Pertanyent a la 97 brigada mixta, 386 batalló, metralladores.

José Belda Gómez. Mort en el front, Esparragosa de Lares (Badajoz). Traslladat el seu cadàver a Canals el 18-11-1939. Informació obtinguda del llibre d'enterraments.

> HISTÒRIA

Antonio Peiró Vila. 23 anys. Veí del carrer Ramón y Cajal. Mort a l'hospital prestant servei a València. 22-6-1938.

Enrique Albentosa Alborn (Albors?). Mort en la Clínica de Traumatologia de l'Hospital Militar de l'Exèrcit de Llevant pertanyent al Batalló de sapadors de l'Exèrcit d'Andalusia. Comunicat la seua defunció a l'alcalde de Canals el 31-12-1938. (Arxiu Municipal).

Vicente Estopiña Salafranca. Pertanyent a la Brigada Mixta, mort el 5-2-1939 en acció de guerra. Comunicat a l'alcalde de Canals (Arxiu Municipal).

Jaime Cisternes Llorens. 32 anys. Mort el 3 d'abril de 1939 a l'hospital Militar de Presoners de Getafe. Causa de la mort: "herida de metralla en muslo izquierdo recibido en territorio rojo". Soterrat al cementeri Militar de la Carretera de Leganés, fila quarta, sepultura onze. Comunicat a l'alcalde de Canals (Arxiu Municipal).

Pascual Sarrió Chorques. Soldat milicià. Desaparegut en els últims combats del front d'Andalusia segons document oficial enviat a l'alcalde de Canals des de la presó Central de Puerto de Santa María, a instàncies de la seua mare Amalia que indagava la seua localització. Sense data en el document. (A.M.)

José Vidal Sancho. Carabiner. Desaparegut a Màlaga (2-9-1937). Segons el llibre d'eixides de l'ajuntament. (A.M.)

Joaquín Galbis Llopis. Soldat milicià. 6 batalló, transports, automovils, Murcia. Llibre d'eixides de l'Ajuntament. Mort. No diu on. (A.M.)

Francisco Sempere Raga. Mariner voluntari. Mort en la base naval de Maó. Document sol·licitant certificat de defunció 12-1-1937. (A.M.)

Rafael Ferri Bolinches. Soldat mort en l'hospital de campanya de Mora. Pertanyent a la 113

brigada mixta, 449 batalló. Notificat el 28 de gener de 1938 a l'ajuntament. (A.M.)

Antonio Sancho Cucarella. Sol·licitat certificat de defunció el 15-2-1938. Reemplaçament de 1934. (A.M.)

Manuel Sisternes Vallés. Pertanyent a la 32 divisió, 137 brigada mixta. Notificació de paquet de roba lliurat als seus familiars el 5-3-1938. (A.M.)

Antonio Gonzalez Ortiz. Carabiner voluntari. Sol·licitud del 19-5-1938 del pare per a donar-ho com desaparegut en el sector de Lleida. (A.M.)

Vicente Pérez Mollá. Sol·licitud certificat desaparegut per part dels seus pares el 25-6-1938. Pertanyent a la 67 divisió, 215 brigada mixta, 858 batalló, secció de morters. (A.M.)

Cándido Sancho Albentosa. Soldat milicià "*Muerto heroicamente en las operaciones de últimos de mayo en el sector de Tremp-Lleida*". Pertanyent a la 104 brigada mixta, 415 batalló. Notificació del 28-6-1938. (A.M.)

Joaquín Morales Rico. Sol·licitud certificat defunció. Mort en l'hospital de Caudiel de Mora de Rubielos (sic). Notificat el 6-7-1938. Pertanyent a la 97 brigada mixta, 1 batalló, 3ra companyia. (A.M.)

Mariano Flores Fernández. Notificació del 12-3-1938 sol·licitant certificat defunció. Mort en campanya. Pertanyent al 143 brigada mixta, 3er batalló. (A.M.)

José Mompó Arnau. Sol·licitud certificat de desaparegut "*en los combates sostenidos en las proximidades de Gudar el día 15 de mayo*". Sol·licitud del 18-7-1938. (A.M.)

Juan Moreno Dugo. Sol·licitud de certificat de defunció instat pels seus pares. Va morir en l'hospital de Garaballa (Cuenca). (A.M.)

Francisco Mollá Navarro. Sol·licitud del certificat de desaparegut (29-7-1938), en les proximitats de Gudar el 15 de maig. Pertanyent a la 97 brigada mixta, 1er batalló. (A.M.)

Angel Calatayud Navalón. Sol·licitud del certificat de defunció de 4-8-1938, pertanyent a la 83 brigada mixta, 4t batalló, 3ra companyia (A.M.). Trobem també (Centro Documental Memoria Histórica) un document on consta com enrolat l'1-2-1937 en la columna Durruti com a cap, pertanyent a la CNT, mecànic.

Joaquín Soriano Arnau. Sol·licitud de certificat de desaparegut. (A.M.)

Rosendo Tolsa Asensi. Sol·licitud de certificat de defunció. Mort el 6-7-1938 en l'hospital del Cos de l'Exèrcit. Pertanyent a la 214 Brigada Mixta, 853 batalló, 5 companyia. (A.M.)

Salvador Fayos Arnau. Sol·licitud de certificat de desaparegut, l'1 d'abril en el front de l'Est. Pertanyent a la 11 divisió, 100 brigada mixta, 1er batalló, companyia de ametralladores. (A.M.)

Antonio Monzó Pastor. Sol·licitud de certificat de desaparegut. Desapareix entre el 22 i 24 de juliol de 1938 en el sector de Campanar. Pertanyent a la 109 brigada mixta, 436 batalló, sanitat. (A.M.)

Salvador Carbente Torres. Notificació als pares de la desaparició el 15-5-1938. Pertanyent a la 64 Brigada mixta, 255 batalló. (A.M.)

Antonio Calatayud Más. Cabo. Sol·licitud de certificat de desaparegut. Pertanyent a la 57 brigada mixta, 227 batalló, 4 companyia. (A.M.)

Joaquín Ballester Moreno. Sol·licitud de certificat de desaparegut (21-8-1938). Pertanyent a la 134 brigada mixta, 2do batalló, 3ra companyia. (A.M.)

Angel Jurado Langa. Sol·licitud del 25-8-1938 de desaparegut. Camillero. (A.M.)

Màximo de Sanjaime. Remeten certificat desaparegut el 12 de juny 1938. Pertanyent a la 47 divisió, 69 brigada mixta, 276 batalló, 4 companyia. (A.M.)

Jesús Juan Pérez. Sol·licitud de desaparegut (5-9-1938). Pertanyent al 109 brigada mixta. (A.M.)

Antonio Ramos Aguilera. Sol·licitud de certificat de desaparegut (5-9-1938). Pertanyent a la 68 divisió, 191 brigada mixta, transmissions. (A.M.)

José María Sancho Vila. Reemplaçament 1941. Sol·licitud de certificat de desaparegut. Pertanyent a la 214 brigada mixta, 1 companyia. Exèrcit de Llevant. (A.M.)

Antonio Requena Sancho. Sol·licitud de certificat de desaparegut (24-9-1938). Pertanyent a la 41 divisió, 22 brigada mixta. Desaparegut en la zona de Castellón en el mes de maig, manifestat per la seua mare. (A.M.)

Joaquín García García. Sol·licitud de certificat de desaparegut (19-10-1938). Segons el seu pare desapareix en el mes de juliol. Pertanyent a la 20 brigada mixta, 78 batalló, 4 companyia. (A.M.)

Francisco Ibáñez Martínez. Sol·licitud de certificat de defunció. Mort el 28 de juliol 1938 en el sector de Gandesa. Pertanyent al 216 brigada mixta, 862 batalló, 4 companyia, equip postal mòbil. (A.M.)

Francisco Sancho Gadea. Sol·licitat de certificat de desaparegut. Va desaparèixer el 18 de gener de 1938 en el sector de Terol. Pertanyent a les 97 brigada mixta, 1er batalló. (A.M.)

Eusebio Martínez Vidal. Sol·licitat de certificat de desaparegut (9-11-1938). Desapareix en el sector de l'Ebre, mes d'agost. (A.M.)

Francisco Pérez García. Sol·licitat de certificat d'havers de desaparegut el 5-9-1938 en el front de l'Ebre. Pertanyent a la 11 divisió, 100 batalló. (A.M.)

Emilio Talens Fayos. Sol·licitat de certificat d'havers del soldat desaparegut. (A.M.)

> HISTÒRIA

Antonio Calatayud Sanchis. Sol·licitat certificat d'havers (11-11-1938) del soldat desaparegut. *“Desaparece en el sector del Ebro el último agosto”.* (A.M.)

José Cuenca Moreno. Notificació del 12-11-1938: desapareix en acció de guerra el 14 d'agost de 1938. (A.M.)

Miguel Calatayud Juan. Sol·licitat certificat de desaparegut. Desaparegut en Sabajas (Huesca) el 25 de març de 1938. (A.M.)

Jeremías Belda Calatayud. Sol·licitat certificat de desaparegut. Desapareix el 27 d'abril en Carcajejos (Badajoz). Pertanyent a la 109 brigada mixta, 434 batalló, 2 companyia. (A.M.)

Ricardo Cardona Daroca. Sol·licitat certificat defunció. Mort el 10 de juny de 1938. (A.M.)

Blas Sancho Arándiga. Notificada defunció a la seua dona. Mort a l'hospital. (A.M.)

Ricardo Sancho Vila. Sol·licitat certificat de desaparegut el 20-1-1939. Desapareix entre el 7 i 13 de novembre de 1938 en el sector Nules-Castelló. Pertanyent a la 28 brigada mixta, 800 batalló. (A.M.)

Salvador Vidal Sancho. Sol·licitud certificat d'havers del desaparegut. Desapareix el 4 de juny de 1938 en el sector de Llevant. Pertanyent a la 12 divisió, 58 brigada mixta, 2 batalló, 3 companyia. Probablement germà de José Vidal Sancho. (A.M.)

Antonio Sancho Juan. Sol·licitat certificat de desaparegut. Sector de l'Ebre 19 juny 1938. (A.M.)

Francisco Belda Sancho. Sol·licitat certificat de desaparegut. Sector de l'Ebre 19 juny 1938. (A.M.)

Joaquín Real Esteve. Sol·licitat certificat de desaparegut. Sector de l'Ebre 19 juny 1938. (A.M.)

EMPRESONATS DURANT LA GUERRA CIVIL

Durant la guerra van ser empresonats a l'espera de judici nombroses persones acusades de col·laborar amb els rebels, ser de dretes o suposar una amenaça per a la República.

José María Arándiga Úbeda. Del reemplaçament de 1933, en la presó Modelo de València, sota sumari, Brigada Recerca Criminal. Font Arxiu Municipal. Desconeixem els motius. Esperem aportar més llum en pròximes publicacions.

MORTS VÍCTIMES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA 1939-1943

Després de la victòria dels franquistes s'inicia una fase de depuració i repressió amb la intenció d'aniquilar tota resistència al nou ordre. En el cas de Canals es jutja per un tribunal militar a tots els integrants de l'ajuntament, comissió gestora i comitè revolucionari, així com dirigents sindicals i funcionaris de l'ajuntament, sent 15 d'ells afusellats. Els judicis van tenir lloc a Xàtiva i València. Els expedients dels sumaris es troben en l'Arxiu General Històric Militar actualment a Madrid.

Les tres lleis franquistes que van permetre la dura repressió van ser: La *“Ley de Responsabilidades Políticas”*, publicada el 9 de febrer de 1939, que en el seu article primer deia: *“la responsabilidad política de las personas, tanto jurídicas como físicas, que desde el 1 de octubre de 1934, y antes del 18 de julio de 1936, contribuyeron a crear o a agravar la subversión de todo el orden de que se hizo víctima a España y de aquellas otras que, a partir de la segunda de dichas fechas, se hayan opuesto o se opongan al Movimiento Nacional con actos o con pasividad grave”*.

La *“Ley para la Represión de la Masonería y el Comunismo”*, publicada el 1 de març de 1.940, i la *“Ley de Seguridad del Estado”* publicada el 29 de març 1941, que designava als Tribunals Militars per a jutjar els delictes polítics i delictes comuns amb finalitats polítiques.

9.025.020

Ayuntamiento de Canals. ESTADO NUMERO 1

Partido judicial de Játiva. 6

RELACION de personas residentes en este término municipal, que durante la dominación roja fueron muertas violentamente o desaparecieron y se oyes fueron asesinadas

Nombre y apellidos de la víctima	Años de edad	Profesión	Filiación política y cargos públicos que habia desempeñado	Fecha de su muerte o desaparición	Si ha encontrado su cadáver, es que sitio y clase de heridas que presentaba	Personas sospechosas de participación en el crimen	
						Sus nombres y apellidos	En qué forma actuó
Antonio Llorens Cuenca	19	Comercio	FALANGE ESPAÑOLA.	29-7-36	Asesinado en la Chera de la calle de Sagunto, en Valencia, y encontrado su cadáver en el camino del Saler	Si	Por personas desconocidas por inducción de varios dirigentes de ésta que han sido ya fusilados.
Pascual Lloret Iñesta	20	Molinero	Idm.	Idm.	Id id. y encontrado su cadáver en Avenida de Germanías.	si	Idm. id. id. id.
Ricardo Gómez Sancho	28	Comercio	Idm. como Jefe Local.	Idm.	Idm. id. y encontrado en camino de Tránsitos.	si	Idm. id. id. id.
José Cerda Cortell	47	Propietario	FALANGE Española.	19-8-36.	Puerto de Cárcer, término de Lloca de Ranes	No	Por 4 desconocidos que vinieron de Valencia.
Antonio Molina Llopis	46	Abogado	Presidente Derecha Regional.	Idm.	Idm. idm.	No	Idm. id. id. id.
Eduardo Sanchis Peiró	34	Oncólogo	Falange Española.	Idm.	Id. id.	No	Idm. id. id. id.
Nieves Grimaltos Rodríguez	48	Labores	De derechas.	Idm.	Id. id.	No	Idm. id. id. id.

"ESTADO NÚMERO 1". DOCUMENT NÚMERO 9.025.020 DE LA CAUSA GENERAL VALENCIA. RAMO SEPARADO CANALS, DE DATA 9.4.1941. REDACTAT A L'AJUNTAMENT DE CANALS.

També per Decret de 26 d'abril de 1.940 s'inicia la Causa General per a investigar per part de la Fiscalia General de l'Estat totes els assassinats i fets violents ocorreguts en la rereguarda republicana en tota Espanya, municipi a municipi. Els alcaldes de cada població van ser requerits a completar un llistat de morts, ben veïns del poble (*estado 1*), be forasters trobats en el seu terme municipal (*estado 2*), relació de familiars i testimonis, amb el que a poc a poc es van sumant testimonis.

Però en el cas de Canals cal entendre que els afusellaments de la major part dels republicans del poble es deuen als assassinats comesos de set dretans canalins, tres el 29 de juliol de 1936, i els altres quatre el 19 d'agost (també crema de béns de l'Església, crema de documents de la notaria i de l'arxiu parroquial, confiscacions i exigències de diners). Quan la Causa General de Canals comença a instruir-se ja han finalitzat la majoria de judicis militars i condemnats els acusats. De la lectura duta a terme fins ara dels sumaris, on testimonien els acusats davant la guàrdia civil primer i davant el jutge militar després, amén de testimonis directes dels fets, fets que podrien explicar els tres primers assassinats:

El 18 de juliol pren el comandament de l'ajuntament Francisco Cardona Arnau, que era tinent d'alcalde per estar l'alcalde absent. Als pocs dies Francisco Maset Martínez és nomenat alcalde de Canals pel governador civil. Es creen la Comissió Gestora i el Comitè Revolucionari. Es requisa l'asil de Sant Filiberto per a convertir-ho en presó. El governador civil mana detindre a tota la gent de Falange i dretanes que recolzen l'alçament dels rebels, posant-se l'accent en la cerca d'armes. Són detinguts Ricardo Gómez Sancho, cap local de Falange, Antonio Llorens Cuenca, cap de propaganda de Falange i Pascual Lloret Iñesta, cap d'esquadra de Falange. Aquest és apallissat en els interrogatoris en busca de les armes. Els tres són portats a l'hort de D. Vicente Sebastian però el registre de les armes és infructuós. Allí estava Eduardo Sanchis Peiró, també falangista, gendre del sr. Sebastian, el qual és també capturat i empresonat en la presó de Sant Cayetano.

Després d'un dur interrogatori tornen els milicians amb els quatre falangistes detinguts a l'hort i troben ocultes en els tarongers 13 pistoles. Aquesta informació és transmesa a les autoritats de València, així que es presenta el dia 29 un camió amb milicians de la capital per a portar-se els

> HISTÒRIA

ENRIQUE IBÁÑEZ SANCHO

JUÁN GARRIDO GARCÍA

JOSÉ MIRA SOLER

tres primers detinguts a València per a ser interrogats i jutjats. L'endemà són trobats en diferents llocs assassinats, llançats a la carretera.

Rafael Sancho Vila. 26 anys. Blanquejador. Afusellat a Castelló el 16-3-1939. Sense sumari en l'Arxiu General Militar.

Eduardo Palacios Sarabia. 40 anys. Ferroviari. Treballava a l'estació de l'Alcúdia de Crespins. Casat amb una mestra que exercia a Canals. Membre de la Comissió Gestora de 1939. Afusellat a Paterna el 17-11-1939. Sumari 10.889-any 1939- caixa 20.205-1. Soterrat en un nínxol a Paterna. Làpida a dures penes llegible.

Enrique Ibañez Sancho. "Pote". 27 anys. Talador. Membre del Partit Comunista. Afusellat a Paterna el 8-3-1939. Sumari 10.889-1939-19.786-4. Soterrat en una fossa a Paterna.

Ricardo Juan Vila "l'esquerrà". 38 anys. Llaurador. Afusellat a Paterna el 27-3-1940. Sumari 12.594-1939-18.254-3. Guàrdia de la checa de Canals. Era d'Esquerra Republicana i posteriorment de la CNT. Sobrenomenat també el "Cap de verga".

Juan Garrido García. 34 anys. Llaurador. Afusellat a Paterna el 9-5-1940. Sumari 1.561-1943-658. Soterrat en una fossa comuna a Paterna (mateixa que Antonio Colomer).

Armelio Llobell Sancho. 47 anys. Fumigador. Afusellat a Paterna el 27-7-1940. Sumari 12.272-1939-19.939-5.

CANALS, 1919. VÍCTOR PEIRO VILA, DALT, EL TERCER DE L'ESQUERRA

VICENTE CERDA SANCHIS

ANTONIO GRAS ALVENTOSA

CEMENTERI DE PATERNA. DETALL DE LA FOSSA COMUNA ON ESTÀ SOTERRAT JOSÉ MIRA SOLER

José Mira Soler. 29 anys. Llaurador. Partit Comunista. Afusellat a Paterna el 29-8-1939. Va ser membre del Comitè Revolucionari durant uns dies del principi de la guerra. Va marxar voluntari a la guerra als pocs dies d'iniciar-se ingressant en el Cos d'Assalt (5-9-1937, grup 29, companyia 113 de Madrid). En acabar la guerra va tornar llicenciat a Canals i va ser detingut un parell de mesos després. Sumari 15.240-1939-17.557-7. Un dels germans Pinter Doménech va declarar al seu favor durant el judici doncs sembla que va evitar en els pocs dies que va estar de guàrdia en la *checa* de Canals que el mateix Pinter fóra traslladat i possiblement executat. Soterrat en una fossa comuna a Paterna (monòlit amb bandera republicana).

Víctor Peiró Vila. "L' Ouero". 36 anys. Ordinari. Casat amb Carmen "la del Rei". Membre de la Comissió Gestora de Canals durant 1.938. Membre del Partit Comunista. Va ser mobilitzat i va pertànyer a la 15 divisió, 12 brigada mixta, 258 batalló, 2 companyia. Afusellat a Paterna l'11-9-1940. Sumari 12.594-1939-18.254-3. Soterrat en un nínxol a Paterna.

Vicente Cerdà Sanchis (Canals 1891-Paterna 1940). 49 anys. Regidor des de 1931 i durant la guerra civil membre del Comitè Revolucionari (1.936 i 1.937), delegat d'Agricultura. Pertanyent a Esquerra Republicana i afiliat posteriorment a UGT. Detingut el 4 de maig per la Guàrdia d'Assalt. Després de quasi un any de presó en la presó Modelo de València és jutjat i condemnat a la pena de mort acusat de "*adhesión a la rebelión*" per sentència del 9 de desembre de 1939, afusellat el 23 d'octubre de 1940 a Paterna. Sumari 1923-1939-19.380-1. Soterrat a Canals. En el sumari diversos testimonis parlen al seu favor doncs va avisar del perill que corrien alguns dretans que romanien amagats, entre ells Joaquín Grau Penades, i que van poder canviar d'amagatall i no ser capturats.

Antonio Gras Alventosa. 41 anys. Funcionari de l'ajuntament de Canals, oficial de 3^a. Afiliat a Esquerra Republicana. Va ser detingut a Alacant quan intentava exiliar-se. Empresonat en la Modelo de València. Afusellat a Paterna el 23-10-1940. Sumari 17.273-1939-17.332-7. Soterrat en fossa xicoteta juntament amb altres tres de Paterna. En els anys setanta va ser exhumat i

EUGENIO BOLUDA MARTÍ

FRANCISCO CARDONA ARNAU

ANTONIO HERNÁNDEZ CÓRDOBA

traslladat a Canals. Un familiar ens comenta que fa un any va poder veure les restes en incloure a un altre parent en la tomba. Segons el sumari al que hem pogut accedir va ser condemnat a mort el 23 de gener de 1940 per adhesió a la rebel·lió. Acusat de ser el secretari del comitè i de portar armes. Acusat d'intervenir en la crema d'imatges del Col·legi de les Terciàries Franciscanes el 26 de juliol de 1936.

Antonio Hernández Córdoba. 35 anys. Funcionari de l'ajuntament de Canals, oficial de 2^a. Afusellat a Paterna el 23-10-1940. Sumari 2.529-1.939-18.817-5. Va ser soldat de reemplaçament de 1925 a Oriola. Casat amb la mestra de les escoles nacionals de Canals, Angeles Llorca Cerdà, i que va ser represaliada. Soterrat en un nínxol del cementeri de Paterna.

Eugenio Boluda Martí. "El de la pedra". 45 anys. Comerç. Afiliat a UGT i Esquerra Republicana. Afusellat a Paterna el 31-10-1940. Membre del Comitè Revolucionari de Canals durant 1936 i 1.937, delegat de Proveïments. Sumari 12.595-1.939-19.621-3. En el sumari es documenta que va ajudar a dos canalins, Álvaro Martínez Pallás,

afiliat a Falange, i José Sanchis, el qual va aconseguir eixir de la presó Modelo de València gràcies a l'aval d'Esquerra Republicana que li va proporcionar Eugenio Boluda.

Francisco Cardona Arnau. Afusellat en Paterna el 31-10-1940. Sumari 12.595-1.939-19.621-3.

Tinent d'alcalde des de 1931 a 1934, pertanyent al PURA (Partit Unió Republicana Autonomista) i des de 1934 a Esquerra Republicana. Membre de la Comissió Gestora des del començament de la Guerra fins a la seua finalització al març de 1939. Sembla ser que va ser alcalde també durant dos breus períodes de 1937 i 1939 fins a l'entrada de les tropes franquistes. Resulta molt emotiva la seua última carta a la família escrita el mateix dia del seu afusellament a Paterna, que es reproduïx.

Carcel Modelo 31-10-40. Emilia: esta última tarjeta que te escribo es para decirte que no me matan por ladrón ni por asesino me matan por un ideal y muero tranquilo porque no dejo ninguna mala conducta a la familia, muero como un ombre onrrado y trabajador por un ideal. Emilia os encargo que me olvideis pronto y asi vivireis más tranquilas que se case

Milieta pronto y a ver si de ese modo podreis llevar las cosas más bien. Emilia tu no padezcas cuando no tengas vendas que por eso emos trabajado toda la vida para tener a la vejez. Milieta Matilde tratar bien a la madre porque la madre es muy buena. Emilia ten cuenta de Matilde que no sea muy desgraciada. Esta tarde me fusilaran lo siento por vosotras porque estando yo a vuestro lado viviriais en otro estado al que tendreis que vivir sin estar yo pero ay que hacerse el ánimo porque es la evolución del mundo. Emilia asta la eternidad. Hijas mías asta la eternidad. Fco cardona. (Document facilitat per la família).

Va buscar la intercessió de Ramón Colomer i altres poders del nou ajuntament sense èxit. La família conserva les cartes escrites de pròpia mà que segurament no van arribar a la seua destinació. Plantejava per a la seua defensa que durant els tres últims dies del canvi de govern va estar fent rondes al costat de la guàrdia civil per a mantenir l'ordre. Durant el judici es documenta que va intervenir en l'alliberament de Ramón Montagud Morales (pag. 137) en testimoniar en el seu judici a Albacete, a Joaquín Penadés Gozalbes, José Antonio Juan Argent i José Giménez, absolts gràcies al seu testimoni enfront del Tribunal Especial de l'Audiència de València per desafecció a la República (pag.139). Açò no li va valdre per a ser almenys commutada la seua pena a la de 30 anys.

El seu cadàver va ser recuperat per la família, soterrat a Paterna primer i anys més tard al cementeri municipal de Canals on descansa al costat de la seua esposa.

Ramón Galvis Moreno. 35 anys. Llaurador. Afusellat a Paterna el 31-10-1940. Afiliat a Esquerra Republicana. Membre del Comitè Revolucionari de Canals durant 1.936. Sumari 12.595-1.939-19.621-3.

Rafael Real Calatayud. "El noi". 28 anys. Blanquer. Afiliat a Esquerra Republicana. Membre del Comitè Revolucionari durant 1.936. Afusellat i soterrat a Paterna, en una fossa comuna, el 31-10-1940. Sumari 12.595-1.939-19.621-3.

Carcel Modelo 31-10-40
 Emilia: Esta ultima tarjeta que te escribo es para decirte que no me matan por ladrón ni por asesino me matan por un ideal y muero tranquilo por que no de jamas ninguna mala conducta a la familia muero como un hombre onrado y trabajador por un ideal Emilia no dejes a qd que me olvideis pronto ay si vivierais más tranquilas quere cose a Milieta pronto y a ver si de ese modo podreis llevar las cosas mas bien Emilia tu no padezcas cuando no tengas vendas que por eso emos trabajado toda la vida para tener a la vejez Milieta Matilde tratar bien a la madre porque la madre es muy buena Emilia ten cuenta de Matilde que no sea muy desgraciada Esta tarde me fusilaran lo siento por vosotras porque estando yo a vuestro lado viviriais en otro estado al que tendreis que vivir sin estar yo pero ay que hacerse el animo porque es la evolución del mundo Emilia asta la eternidad Hijas mías asta la eternidad Fco Cardona hijas mías

ÚLTIMA CARTA DE FRANCISCO CARDONA A LA SEUA DONA EMILIA

Carta de Rafael als seus pares:

"Carcel Modelo a 27.10.40. Queridos padres me alegrare que al rresibo de esta se encuentren bien, yo bien por ahora, padres todos sige lo mismo, pasan los dias lentos y en estas oras monótonas y grises ago ecsamen de conciencia, y veo que los ombres podrán ser injustos conmigo pero ami me consta que soy inocente mi conciencia es el tribunal ante el cual hago comparecer mi conducta y cuando la interrogo esta concuiencia permanece tranquila, esto es la verdad solo siento el sufrimiento de ustedes, pues en este momento que es cuando mas falta les ago es cuando menos les puedo ayudar, y mas aun lo siento por el padre que necesita

C. N. a 27-10-40 Queridos Padres
 me alegrare que al resultado de esta se
 encuentren bien, yo bien por ahora,
 Padres todo sigue lo mismo, pasan los
 dias lentos, y en estas aras monotonas y
 grises algo esamen de conciencia, y ras que
 los ombres podran ser injusto, con ningo
 ya yo sari me consta que soy inocente
 mi conciencia es el tribunal ante el
 cual hago comparecer mi conducta y
 cuando la interrogo esta conciencia
 permanece tranquila, esto es la verdad,
 solo siento el sufrimiento de ustedes, pues
 en este momento que es cuando mas falta
 les hago es cuando menos les puedo ayudar,
 y mas aun lo siento por el padre que me
 sigo deparar y de ver vramplacado en el
 mantenimiento de casa, pero ay que tener
 paciencia que ya llegara el dia en que los
 ombres reconoceran mi inocencia y en
 tonces me rrestableseran con ustedes para
 que esa casa nueva sea la felis que era
 antes. Padres siempre esido bueno y como lo
 que esido me comportado. con todos,
 ahora que mi rremordimiento solo se
 en guerra en que los ombres crean en que
 esido malo, y si es verdad que lo esido
 estoy dispuesto a pagar el castigo que se
 me imponga, pero que si lo rreexaminan de
 rran que mi conducta es intachable, pues
 nunca epensado ser daño a nadie, pues mi
 conciencia y mi carater no me apermitido
 lo que yo pudiera hacer a nadie,
 el padre le dara rrecuerdos, tanto como
 y le dice que cuando pueda le escribi-
 bre, pues yo siempre lo tengo en mi pen-
 samiento, y nunca lo puedo olvidar.
 tambien le dara un abrazo a Bautista
 y su mujer y besos para los chicos
 sin mas por oy se despide su hijo con
 un abrazo fraternal y que los quiero
 de corazon y lo soy. Besos muchos
 para todos, asta la suya.
 Rafael

CARTA DE RAFAEL REAL ALS SEUS PARES DESPEDINT-SE

descansar y ser rreemplazado en el mantenimiento de casa, pero ay que tener paciencia que ya llegara el dia en que los ombres rreconoseeran mi inocencia y entonces me rrestableseran con ustedes para que esa casa nueva sea la felis que era antes.

Padres siempre esido bueno y como lo que esido

ANTONIO COLOMER FERRER

me comportado con todos, ahora que mi rremordimiento solo se ensierra en que los ombres crean que esido malo, y si es verdad que lo esido estoy dispuesto y pagar el castigo que se me imponga, pero que si ecsaminan verán que mi conducta es intachable, pues nunca he pensado hacer daño a nadie pues mi conciencia y mi carater no me apermitido que yo pudiera aser daño a nadie.

Padre le dara rrecuerdos Antonio y le dice que cuando pueda le escribiré, pues yo siempre lo tengo en mi pensamiento, y nunca lo puedo olvidar. Tambien le dara un abrazo a Bautista y su mujer y besos para los chicos sin mas por oy se despide su hijo con un abrazo fraternal y que los quiero de corazon y lo soy besos muchos para todos, asta la suya.” (Documento facilitado por la familia).

Antonio Colomer Ferrer. 21 anys. Llaurador. Afiliat al Partit Comunista. Afusellat a Paterna el 15-3-1941. Membre del Comitè Revolucionari de Canals durant 1.936 i 1.937. Delegat de Guerra i Confiscacions. La seua signatura apareix en al-

RAMÓN SANZ MORENO

ENRIQUE SANZ MORENO

JOSÉ SANZ MORENO

guns documents. Apareix en tres sumaris: 7.579-1939-20.121, 2.388-19339-18.494 i 1.224-1.940-20.451. Detingut el 22 d'abril de 1.939.

Ramón Sanz Moreno. “*El sec*”. 32 anys. Afusellat a Paterna el 31-10-1940. Jornaler. Membre de la Comissió Gestora durant 1.938 i 1.939. Delegat de Sanitat. Pertanyent al partit comunista. Sumari 12.595-1.939-19.621-3.

Enrique Sanz Moreno. 35 anys. Treballador de comerç. Afusellat a Paterna el 31-10-1940. Membre del Comitè revolucionari durant 1.937 i de la Comissió Gestora durant 1.938. Cap d'UGT de Canals. Va marxar voluntari amb la columna Durruti. Sumari 12.595-1.939-19.621-3.

José Sanz Moreno. 36 anys. Chofer. Afusellat en Paterna el 9-3-1943. Membre de la Comissió Gestora durant 1.938. Cap del Partit Comunista a Canals. Sumaris 1.100-1940-18.759-6 i 1.100-1940-20.005-8.

Vicente Tornero Maset. “*Escata*”. 37 anys. Empleat de comerç. Afusellat a Paterna el 31-10-1940. Membre d'esquerra Republicana. Membre del Comitè revolucionari durant 1.936. Chofer

del comitè. Sumari 12.595-1.939-19.621-3. Soterrat en una de les fosses de Paterna però no se sap en qual exactament.

Joan López Ferrer. Mort el 10-4-1939. 52 anys. Soterrat a Barcelona, cementeri Sud-Oest.¹¹

Antonio Moreno Ballester (Canals 1917-Gusen 1941). “*Canuto*”. Enrolat en la columna Durruti. Exiliat a França i fet presoner pels alemanys en 1940. Reclòs en Mauthausen (Àustria) i posteriorment en Gusen, on va morir 18 mesos després d'haver sigut empresonat. *Més informació a La Revista de Canals N° 1.*

Vicente Soriano Gimenez (Canals 1915-Gusen 1941). Enrolat en la 15 brigada, batalló 24. Va arribar a aconseguir almenys el grau de tinent. Exiliat a França i fet presoner pels alemanys en 1.940. Reclòs en Mauthausen i posteriorment en Gusen, on va morir 17 mesos després d'haver sigut empresonat. *Més informació en La Revista de Canals N° 1.*

¹¹ www.enrecuerdode.com

"PAREDÓN D'ESpanyA", ALS VOLTANTS DEL CEMENTERI DE PATERNA. ON VAN SER AFUSELLATS TOTS ELS CANALINS QUE FIGUREN EN AQUEST ARTICLE

Francisco Pérez Colomer. (Canals 1902-Gusen 1941). Emigrat a Barcelona de xicotet. Comissari polític. Acabada la guerra i exiliat a França va ser capturat per les tropes alemanyes i enviat al camp d'extermini de Mauthausen. Moriria en el subcamp Gusen als 8 mesos d'arribar. (Més informació en *la Revista de Canals* N° 1.

EMPRESONATS

Arcadio Sancho Sanchis. Nascut a Canals però emigrat als 6 anys a Girona. Empresonat en Mauthausen i alliberat el 5 de maig de 1945. Va refer la seua vida a França. Va treballar de chofer. Va morir en 1.979 en Banyuls-sud-Mer. Més informació en *La Revista de Canals* N° 1.

Ramón Palop Juan (1915-1999). Apareix en la Causa general com a Membre del Comitè Revolucionari de Canals en 1.937 però està documentalment provat que es va mobilitzar l'1 de gener de 1.937 en la columna Durruti, segurament quan Ricardo Sanz s'instal·la durant uns dies en l'estació de Xàtiva. Condemnat a mort i posteriorment commutada la pena a 30 anys. Emprisonat en la presó Modelo de València. Sumari 2843-1940-19.088-3. Militant de la CNT. Ell mateix va explicar a Francesc Tormo en una conversa, que conservava la vida gràcies a Don Rafael el metge, referint-se a Rafael Sanchis Peiró, germà d'Eduardo Sanchis Peiró, que va intercedir per ell davant les autoritats franquistes. Va ser amnistià i va refer la seua vida a La Torreta.

Ramón Arnau Real. *"Azaña"*. De professió obrer. Va formar part del Comitè Revolucionari durant 1936. Membre d'Esquerra Republicana. Pena de mort commutada a 30 anys gràcies al comandant Cuenca i a Ramón Colomer. Causa 12594-V consell de guerra celebrat a Xàtiva el 29 de setembre de 1.939. Presó modelo de Tarragona. Amnistià en 1943. Sobre 1950 es va exiliar a França. Va tenir dues filles i un fill, Va tornar a Canals, on va morir i va ser soterrat.

Benjamín Ferrer Samper. *"Patiblanco"*. Nascut a Carcaixent i veí de Canals. Membre del Comitè Revolucionari de Canals en 1936 i de la Comissió Gestora a 1938. Socialista. Condemnat a mort i posteriorment commutada a 30 anys. Cunyat de Francisco Cardona Arnau. Junts van viure la incertesa de ser afusellats. Sumari 12595-V. Consell de Guerra celebrat a Xàtiva el 27 de setembre de 1.939. Va complir pena en la presó Modelo de València i en la de San Miguel dels Reis. Indultat el 16 de desembre de 1945 després del testimoni al seu favor de Rafael Sanchis Peiró, Ramón Colomer, Baptista Lloret i José Llorens.

José Mira Soriano. Regidor des de 1931. Condemnat el 24-4-1942 a sis mesos i un dia de

presó pel tribunal Militar per "exaltació a la rebel·lió". Sumari 1.047-1940-18.935-2.

Francisco Juan Bonet. Membre de la comissió gestora de Canals en 1938. Condemnat a 30 anys, posteriorment commutada per la de 20 anys i un dia. Jutjat pel Consell de Guerra permanent N° 3 de Xàtiva el 27 de setembre de 1.939 per la causa No 12.594-V. Sobrenomat "El Migo". Membre d'Esquerra Valenciana. Amb l'amnistia va estar emprisonat 3 anys i 9 mesos.

Joaquín Ballester Sancho. (Girona 1914-Canals 1904) Li va atrapar l'alçament mancant tres mesos per a finalitzar el servei militar. Va ser ordenança de Romualdo Maset (germà de Francisco Maset "Barrina"), capità de l'aquarterament de Xàtiva, fins al seu traslladat a Alacant. Enrolat en la brigada Rakosy, de les brigades internacionals, va lluitar a Madrid, Belchite, Brunete i en la Batalla de l'Ebre, arribant al grau de tinent. Fet presoner al gener de 1.939, va passar per diverses presons Santoña, Larrinaga (Bilbao), Escolapis (Bilbao), Tabacalera (Bilbao), Palau de les Missions (Barcelona), fins al 23 d'abril de 1.941, on va ser posat en llibertat vigilada, havent de presentar-se en la caserna de la Guàrdia Civil de Canals tots els diumenges. Sumari 151, any 1.943, caixa 19.840-4.

Antonio Franco Satorres. *"Murillo"*. Sumari 25, any 1.942, caixa 17.351-2.

Antonio Sisternes (Quilis ?). Sumari 16.844, 1.939, 20.232-9. Sense mes informació d'ell.

Ricardo *"El llibreller"*. No s'han trobat documents. S'esmenta en un dels sumaris militars.

José María Arándiga Úbeda. Citat en el llibre d'eixides de l'ajuntament desembre 1937 com que es troba detingut en la presó Modelo de València baix sumari. Soldat de la 114 brigada. Reemplaçament de 1933.

CERTIFICACION DE LIBERACION CONDICIONAL

Don Ramon Morales Olivares, Jefe de la Prisión de Partido de Jativa y Presidente de la Junta de Disciplina de la misma.

T. P. A.—Mod. 140

FILIACION Y RESEÑA	
Naturaleza (pueblo y provincia)	<u>Canals (Valencia)</u>
Edad	<u>20 años</u>
Estado civil	<u>soltero</u>
Hijos	
Delito	<u>Rebelión</u>
Condena	<u>cuatorce años</u>
Tiempo que extinguido	<u>18 y 27 días</u>
Tiempo que le falta por extinguir	<u>12 y 3 días</u>

SEÑAS PARTICULARES

(Firma del liberado e impresión dactilar del pulgar derecho)

Vicente Colomer

PULGAR DERECHO

CERTIFICO: Que la Junta de Disciplina de este Establecimiento, en sesión de hoy, ha dado cumplimiento a la Orden ministerial de 2 de enero del corriente año, por la que se concede la libertad condicional al penado Vicente Colomer Ferrer, atendiendo a su buena conducta.

El liberado fijará su residencia en Canals, provincia de Valencia, y estará bajo el patrocinio y vigilancia de las Autoridades locales del pueblo en que va a residir o de aquel a que por necesidad se traslade, hasta que se le conceda la libertad definitiva por su buen comportamiento, o reingrese en la Prisión de procedencia por su mala conducta. Se le entrega, en concepto de ahorros, socorros de marcha, etcétera, la cantidad de _____ pesetas _____ céntimos.

Y para que conste, y de conformidad a lo mandado, se expide la presente en Jativa, a veinticuatro de enero de veinticinco de mil novecientos veinticinco.

(FIRMA)

Ramon Morales

DOCUMENT DE LLIBERACIÓ CONDICIONAL DE VICENTE COLOMER.

Vicente Colomer Ferrer. Germà d'Antonio i pare d'Antonio Colomer Moreno. Condemnat a 14 anys. Va eixir de la presó en 1950. Document proporcionat per Laura Colomer, filla d'Antonio Colomer Moreno.

Francisco Rodriguez Sarrion "El Chofer". Petició de condemna de 30 anys i finalment condemnat a 20 anys. Amnistiàt.

José María Juan Morales "Pauleta". Membre d'Esquerra Republicana. Escrivent del Comitè Revolucionari. Petició de 12 anys. Condemna de 6 anys. Amnistiàt. Finalment va estar empresonat 4 anys i tres mesos.

CEMENTERI DE PATERNA. FOSSA COMUNA

Francisco Palop Soler "Barrera". Sumari 990-1940-20.454-1. Condemnat a 14 anys i un dia. Font Alfonso Vila (Arxiu del Regne).

Ricardo Cardona Maset. Sumari 12.594- any 1939-caixa 18.254-3. Membre de la comissió gestora 1.938. Alcalde de Canals en 1938. Membre històric d'UGT-Canals des de 1918. Petició de condemna de 20 anys i finalment condemnat a 8 anys. Va estar en la presó 4 anys i sis mesos.

José Arnau Reig. "El Piquero". Sense sumari. El seu nom s'esmenta en el sumari d'Antonio Colomer Ferrer. Condemnat a 14 anys i un dia. Font Alfonso Vila (Arxiu del Regne).

Joaquín Martínez Martínez. Sumari 990-1940-20.454-1. Condemnat a 14 anys i un dia. Font Alfonso Vila (Arxiu del Regne).

POSSIBLEMENT EMPRESONATS O JUTJATS, AMB EXPEDIENT EN EL CENTRE DOCUMENTAL DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA, SALAMANCA, MINISTERIO DE CULTURA.

En fase de investigació.

Bautista Ferrero Ferrero. Sense sumari. Membre de la comissió gestora 1.938

José Ferrero Sanchez. Sense sumari.

Bautista Ferri Ferrero. Sense sumari. Membre de la comissió gestora 1.938.

Bautista Ferri Navarro. Sumari 990, 1.940, 20.454-1

Victoriano Ferri Navarro. Sumari 17.281, 1.939, 20.305-2. Membre de la comissió gestora 1.938 i 1.939.

Emilio Flor Pastor. Sumari 268, 1.944, 16.844-1. Membre de la comissió gestora en 1.938 i alcalde.

Francisco Francés Coloma. Sumari 1.852, 1.940, 16.654-7. Membre de la comissió gestora 1.939.

Manuel García Mollá. Sumari 1.053, 1.940, 19.327-2.

José María Mallol Durá. Sumari 1.044, 1.940, 20.216-4. Membre de la comissió gestora en 1.938

Joaquín Marquez Martínez. Electricista. Sumari 999, 1.940, 20.676-3.

Francisco Botella Botella. Membre del comitè revolucionari 1.936. Sumari 996, 1.940, 18.159-3.

Cándido Calatayud Mas. Sumari 268- any 1944-caixa 16.844-1.

Evaristo Coloma Monzó. Sumari 1.176-1940-16.600-10. Membre de la comissió gestora 1.938.

Juan Morera Ros. Sumari 268, 1.944, 16.844-1. Membre de la comissió gestora 1.939.

Miguel Navalón Calatayud. Apareixen dos sumaris: 17.471, 1.939, 17.927-3 i 5.239, 1.940, 21.332-7.

Ramón Navarro Arnau. Sense sumari. Membre del comitè revolucionari de 1.937.

Fabián Pastor Barberá. Sumari 1.828, 1.943, 19.623-2.

Antonio Requena Maset. Sense sumari.

Enrique Rochina Hernández. Sumari 1.042, 1.940, 18.514-1.

Antonio Sanchis Calatayud. Sumari 738, 1.941, 20.486-7.

Ramón Sanchis Pla. Sumari 4.551, 1.940, 18.345-2.

Eduardo Sancho Castelló. Sumari 1.210, 1.940, 16.762-3. Membre comissió gestora 1.936, 1937 i 1.939. Probablement afiliat a Esquerra Republicana, ja regidor des de 1.931, pertanyent als afins a Francisco Maset "Barrina".

Antonio Segrelles Sancho. Sumari 1.091, 1.940, 17.071-6. Membre comissió gestora 1.936 i 1.937.

Ezequiel Simó Esparza. Sense sumari.

Joaquín Soler Torró. Sumari 101, 1.940, 19.435-6.

Bernardo Ubeda Real. Sense sumari. Membre de la comissió gestora 1.939.

Ramón Vidal Pérez. Sumari 1.050, 1.939, 16.652-1.

José María Vila Maset. Sense sumari. Membre comissió gestora 1.938 i 1.939.

> HISTÒRIA

Francisco Navarro Colomer. Sumari 592-1940-19803-8. Trobat document de citació en Arxiu Municipal.

Joaquín Sancho Maset. Sumari 990-1940-20.454-1.

Clemente Ferrer Sancho. Cap milicià dels escopeteros i més tard comissari polític de la 97 brigada mixta. Sumari 1224-1940-20.451-6. I 2388-1939-18494-6.

Marcelino Gras Alventosa. Germà d'Antonio. Sumari 590-1940-17014-4.

Julio Juan Argent. Sumari 17281-1939-20.305-2. Citat en document trobat a l'Arxiu Municipal.

Joaquín Soriano Arnau. Sumari Castelló 2716-1939-1420-4. Digitalitzat. Notificació de la presó de Castellón trobat a l'Arxiu Municipal.

Francisco Cuenca Moreno. Citat com a detingut en document Arxiu Municipal. Sumari 630-1940-18865-7.

EXILIATS

Ricardo Sanz García. (Canals 1898-1986 Toulouse). Significat sindicalista de la CNT establert a Barcelona, cap de la Columna Durruti. En acabar la guerra creua la frontera francesa i és deportat a Algèria a un camp de presoners d'on és rescatat pels aliats. En 1945 s'exilia a França. En 1979 torna a Barcelona. (Biografia al llibre de Festes de 1985).

Francisco Maset Martínez (Canals 1896-1973 Arthus). Algèria i França. Jutjat en rebel·lia (sumari 1850-1940-20.479-1). Alcalde de Canals en diversos períodes, 1931-1934 i 1936-1937. Aflinat a Esquerra Republicana. En 1938 assumeix la delegació de Proveïments de la zona de Xàtiva. Fuig a Algèria en el vaixell Stanbrook. *Mes informació a la Revista de Canals No 2.*

Enrique Guerrero. Milicià. Mobilitzat l'1-2-1937. Es va exiliar a França on es va establir definitivament.

José Maset Martínez. França. Germà de Francisco. Es va establir en Montauban. Regentava un garatge de cotxes, va morir en 1.973 en accident de trànsit.

Arturo Chover Maset. Exiliat a Mèxic. Membre del Comitè Revolucionari 1.937 i comissió gestora 1939, delegat d'Hisenda.

Antonio Rodríguez Mompó (Canals 1914-Canals 2003). Soldat republicà. Mobilitzat l'1-2-1937. Exiliat a Tolouse, França. Va tornar en 1946.

Antonio Fernández Ballester. Soldat republicà. Exiliat a Toulouse, França. Va tornar en 1946.

Clemente Castells Sanz. Mèxic. Aflinat a Esquerra Republicana a Canals. Membre del Comitè Revolucionari de Canals durant 1937. Hem localitzat a Mèxic a una filla seua i a nombrosos néts.

Antonio Simón Juan, "Barro". Exiliat a Saint Jean de Luz (França). Cosí d'Enrique Guerrero. Sense sumari militar. Sembla ser que va ser militant socialista però no s'ha pogut confirmar. Va tornar a Canals en 1956, aproximadament, i va ser fester de Sant Antoni Abat, a les festes de 1965.

Higinio Gómez Sancho. Va ser tinent pagador del bàndol republicà durant la guerra. Exiliat a França. Germà de Ricardo Gómez Sancho.

José Arnau Murillo. Reemplaçament 1937. Declarat pròfug en 1940. Possiblement a França. Arxiu Municipal.

José María Pérez Arnau. Reemplaçament de 1937. Soldat pròfug. Possiblement a França. (Llistat Arxiu Municipal).

José Serradell Pérez. “*Román*”. (Canals, 1916-Mataró 2004). Reemplaçament de 1937. Declarat pròfug en 1940. Apareix esmentat en notificació que dóna a entendre s’hi haja en camp de concentració (Arxiu Municipal). Militant comunista. Va combatre com a capità en l’exèrcit republicà. Va estar en un camp de concentració francès fins a 1940. Al costat de Gregorio López Raimundo i Pere Ardiaca va assumir les màximes responsabilitats en el PSUC. En 1982 va ser un dels fundadors del Partit Comunista de Catalunya, on va militar fins a la seua mort.

POSSIBLEMENT EXILIATS

Angel Calatayud Mas. Membre del comitè revolucionari any 1.937. Sense sumari.

José Sancho Arándiga. Membre de la comissió gestora de 1.938 i 1.939. Sense sumari.

José María Valls Arándiga. Sense sumari.

Joaquín Sanz Martínez. Declarat pròfug en 1940, reemplaçament de 1936.

EMPRESONATS EN CAMPS DE CONCENTRACIÓ, CAMPS DE TREBALL I BATALLONS DISCIPLINARIS DE TREBALLADORS.

Aquells joves compresos entre les quintes de 1935-1940 (?) van ser cridats a fer el servei militar de dos anys. Eren classificats en tres grups: afectes al règim, indiferents i desafectes. En principi tots eren declarats desafectos llevat que algú els avalara (alcalde, càrrec de la falange local, rector). Els *desafectos* eren enviats a camps de treball forçós, pantans, carreteres, pobles (Belchite). Les condicions eren molt dures, pel treball i l’escassa alimentació. Ací tenim alguns noms repetits, ja que van patir primer pena de presó i posteriorment batalló disciplinari.

Joaquín Ballester Sancho. Després de revisar el seu cas la Junta de Depuració va ser obligat a treballar en el Batalló Disciplinari de Treballadors N° 81, sent destinat a Egoskue (Navarra) des de desembre de 1940 al 14 d’abril de 1.941.

Salvador Barber. Mateix cas que Joaquín Ballester Sancho.

Ramón Cuenca “Rabasa”. Mateix cas que Joaquín Ballester Sancho.

Enrique Martínez. Mateix cas que Joaquín Ballester Sancho.

Joaquín Ballester Moreno. Batalló número 147. Arxiu Municipal 28-12-1939.

José Tortosa Ferrando. Del reemplaçament de 1939. Se situa a Calatayud, notificació Arxiu Municipal.

Vicente García García. Camp de Concentració de Presoners i Presentats de Calatayud. Notificació ajuntament 8-5-1939.

José Gallach Colomer. 25 anys. Sense més informació.

Francisco Pérez Tosano. Ix el 25 de maig de 1939. Document Arxiu Municipal.

Antonio Vallés Arnau. Batalló de Treballadors No. 1. Notificació Arxiu Municipal, 9-6-1939.

Armelio Llorens Sancho. Camp de Concentració de Portaceli. Notificació d’eixida el 23-5-1939. Arxiu Municipal.

Ricardo Sanchis Mira. 22 anys. Notificació 12-4-1939. Comissió Clasificadora de Presoners de Guerra, Medina de Rioseco. Arxiu Municipal.

Adrián Navarro Pérez. 27 anys. Sense més informació.

> HISTÒRIA

José Soler Penades. Va morir als pocs mesos de tornar greument malalt.

FUNCIONARIS DEPURATS DE L'AJUNTAMENT

Segons l'acta del ple del 14-4-1939 hi ha una sèrie de funcionaris que no es presenten a treballar des que és nomenada la nova gestora després de la fi de la Guerra Civil (finals de març de 1.939) pel que són destituïts en l'acte i es nomenen substituïts temporals, complint la Llei de Depuració de Funcionaris Públics:

José Sancho Sancho. (Canals, 1919-2001) Va haver de refer la seua vida a València. Finalment quan va ser amnistiada va tornar a la seua plaça de l'ajuntament on es va jubilar. Germà del conegut a Canals com *Paco el practlicant*.

Luis Mollá Calatayud. Vigilant nocturn interí.

Olegario Juan Palmi. Vigilant nocturn interí.

Fernando Cuenca Lluch. Vigilant nocturn interí.

Andrés Peiró Serrano. Vigilant nocturn interí.

Joaquín Sancho Maset. Encarregat de les Escoles.

Rafael Lluch Roig. Encarregat de la neteja dels carrers.

Leopoldo Chover Saurina. Dipositari interí.

José María Morales Ferrer. Obrero.

Eduardo Barberá Pérez. Encarregat del cementeri.

Més endavant els funcionaris són forçats a detallar per escrit les seues accions i responsabilitats durant la guerra civil. Set funcionaris no presenten l'escrit i són destituïts:

Antonio Hernández Còrdova. (oficial d 2ª). 22-5-39. Afusellat a Paterna. Ja esmentat.

Antonio Gras Alventosa. (oficial de 3ª). 22-5-39. Afusellat a Paterna. Ja esmentat.

Antonio Moltó Morales. (agutzil). 22-5-39.

Eliseo Monzó Calvo. (agutzil). 24-11-39.

Francisco Castelló Rodríguez. (agutzil de Aiacor). 24-11-39

Tomás García Ros. (agutzil de Torre Cerdà). 24-11-39.

Rafael Ferri Ruiz. (guàrdia municipal). 24-11-39.

Vicente Arnau Pérez. Apareix esmentat al costat d'uns altres en document de l'Arxiu Municipal.

El secretari, malgrat ser admès, uns mesos després és destituït sense indicar el motiu.

Antonio Villar Adalid (secretari) 24-11-39

MESTRES DEPURATS DE LES ESCOLES NACIONALS

Una vegada acabada la guerra es va iniciar també la depuració dels mestres nacionals. Una disposició legal va separar del servei a la totalitat dels mestres, els quals havien de sol·licitar el reingrés abans de 15 dies davant de les noves autoritats educatives. Es sol·licitava per escrit contestant a un qüestionari a més de presentar dos avals de persones afectes al nou règim. També les Comisiones Depuradores sol·licitaven informes a l'alcalde, al rector i a algun pro home destacat del municipi. La Comissió redactava un Plec de Càrrecs contra el susdit mestre i finalment es dictava una resolució: des de la readmissió fins a la separació definitiva del servei, i baixa en l'escalafó.

ÁNGELES LLORCA CERDÀ

En el cas de Canals és escàs el conegut fins ara.

Ángeles Llorca Cerdà. (28-11-1900/25-2-1985). Apareix amb fitxa en el CDMH. Mestra de les Escoles Nacionals. Casada amb Antonio Hernández Còrdova, funcionari de l'ajuntament de Canals, afusellat.

Jesús Roselló Romero. Nascut a Almansa. Sota recerca documental.

ALTRES EPISODIS SOBRE LA GUERRA CIVIL A CANALS INVESTIGANT-SE PER A LA SEUA FUTURA PUBLICACIÓ

DANYS EN LA PARRÒQUIA I CONVENT

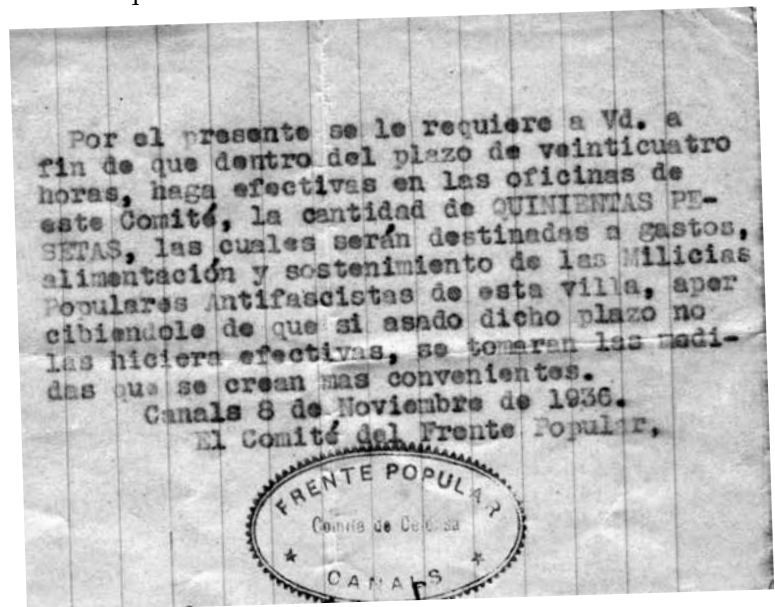
Segons la declaració del rector en la Causa General de Canals en els dies posteriors a l'alçament es va assaltar l'església parroquial i es van cremar imatges, produint-se danys per valor de 300.000 pessetes.

COL·LECTIVITZACIÓ DE LES TERRES

En els primers mesos de la guerra civil en virtut de diversos i successius decrets del govern, el més important el de Largo Caballero del 7 d'octubre de 1936, es va arribar a collectivitzar propietats pertanyents a grans propietaris, com ara la Casa Pareja, en aquells dies propietat de la família Guzmán. Es van posar en regadiu terres que eren de secà, i es van guanyar moltes fanecades que abans no es treballaven. En finalitzar la guerra tota aquesta situació de col·lectivització es va revertir. En un ple del posterior ajuntament franquista es va plantejar si els Guzmán havien de pagar per la millora produïda en les seues terres. En el programa de festes de 1995 es va publicar un excel·lent article, *Col·lectivització de la terra a Canals durant la Guerra Civil*, signat per l'historiador Germán Ramírez Aledón.

EXIGÈNCIES DE DINERS

Es van prodigar per part del Comitè exigències de diners als més rics de la població. També com la loteria de Nadal de 1930 havia caigut a Canals, a molts agraciats se'ls cominava a donar una miqueta.

> HISTÒRIA

INTERVENCIÓ EN FÀBRIGUES

Aleshores a Canals teníem 6 fàbriques de curtits, el Molino de Ferri, terrisseries, i algunes fàbriques tèxtils. La majoria de la població es dedicava a l'agricultura com a jornalers. Existia bastant atur i misèria. Moltes famílies no sabien en alçar-se al matí el que anaven a sopar aqueix dia. Cal tenir en compte que gran part de la joventut (la República va mobilitzar a 27 reemplaçaments) de Canals va ser cridada a files, per la qual cosa es van desatendre collites i açò va influir molt negativament en l'economia de les famílies més pobres.

REFUGIATS MADRILENYS ACOLLITS A CANALS

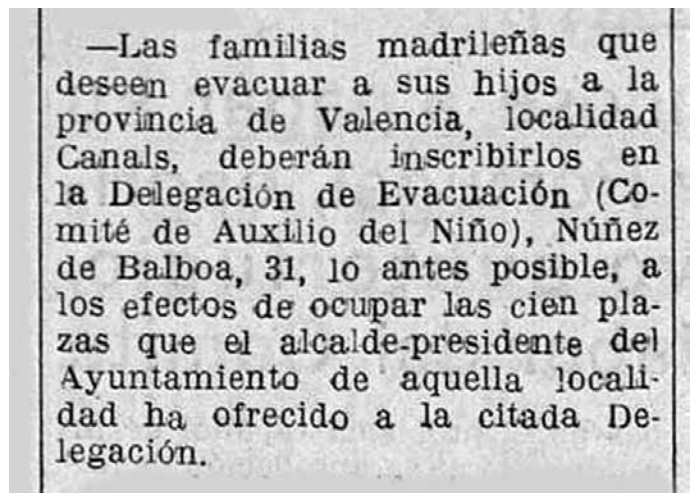
Es van acollir nombrosos refugiats de totes les edats procedents de Madrid, la qual patia constant assetjament per part de les tropes rebels, amb bombardejos nocturns que es cobraven nombroses víctimes innocents.

En el llibre d'entrades/eixides de l'ajuntament es reflecteixen diverses comunicacions sobre aquest tema. Moltes dels acolliments eren forçoses. La família acollidora, havia de fer-se càrrec del manteniment dels refugiats.

Especialment emotiu va ser l'acolliment voluntari de 35 xiquets madrilenys (reproduïm la notícia en la premsa): Sabem que almenys un d'ells va ser adoptat per la família acollidora en finalitzar la guerra quedant-se a viure entre nosaltres, lògicament va ser sobrenomenat el *madrileny*, nom pel que es conegut a Canals tota la seua vida.

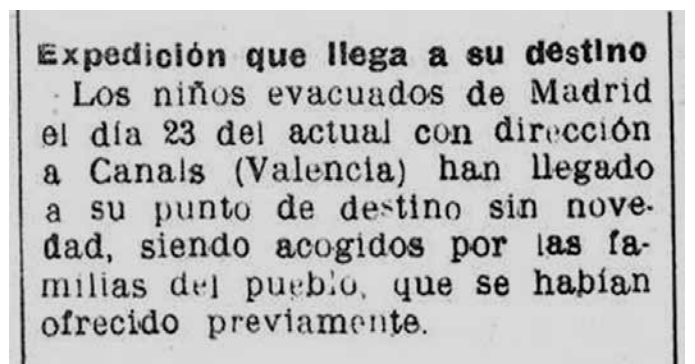
CONVENT DELS CLARISSES CONVERTIT EN HOSPITAL DE TUBERCULOSOS

Durant la guerra civil el convent dels Clarisses, fundat al 1914, donada l'animadversió i la prohibició que es va imposar a l'Església durant aqueix període, va ser utilitzat com a hospital de tuberculosos, previ desallotjament de les monges.

—Las familias madrileñas que deseen evacuar a sus hijos a la provincia de Valencia, localidad Canals, deberán inscribirlos en la Delegación de Evacuación (Comité de Auxilio del Niño), Núñez de Balboa, 31, lo antes posible, a los efectos de ocupar las cien plazas que el alcalde-presidente del Ayuntamiento de aquella localidad ha ofrecido a la citada Delegación.

PREMSA LA LIBERTAD, MADRID, 7.3.1937

Expedición que llega a su destino
Los niños evacuados de Madrid el día 23 del actual con dirección a Canals (Valencia) han llegado a su punto de destino sin novedad, siendo acogidos por las familias del pueblo, que se habían ofrecido previamente.

PREMSA LA LIBERTAD, MADRID, 2.6.1937

D'açò hi ha constància en el llibre de defuncions de 1936-1939 on poden llegir-se les actes de defunció de nombroses persones, totes elles mortes en l'hospital. També sabem per referències orals que el director de l'hospital va estar allotjat en la casa requisada dels Audivert.

CEMENTERI DE PATERNA. FOSA COMUNA AMB LES RESTES DE REPUBLICANS

PANTEÓN DE LOS CAÍDOS AL
CEMENTERI DE CANALS

MONUMENT AL CEMENTERI DE PATERNA DEDICAT "A TODOS LOS FUSILADOS
POR LA LIBERTAD, LA DEMOCRÀCIA Y EL PROGRESO. PATERNA, 1981"

BIBLIOGRAFÍA

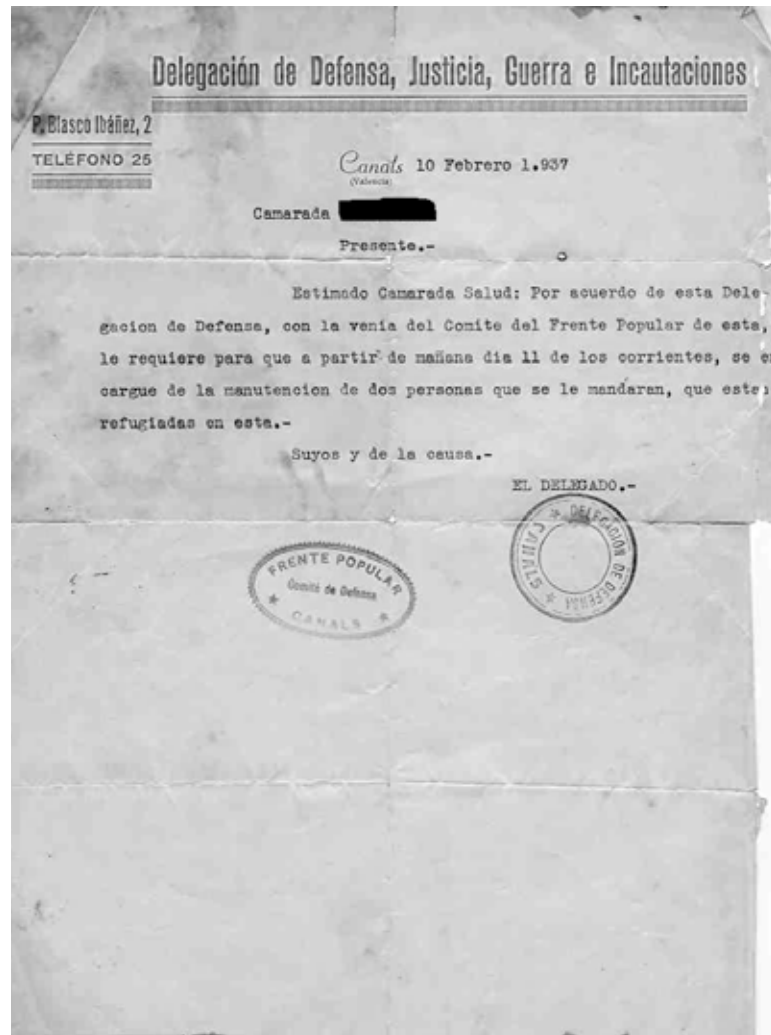
- PRESTON, PAUL (2013). *El Holocausto español*. Random House Mondadori.
- GABARDA CEBELLÁN, VICENTE (1996). *La represión en la retaguardia valenciana 1936-1939*. Institució Alfons el Magnànim.
- GABARDA CEBELLÁN, VICENT (2007). *Els afusellaments al País Valencià 1938-1956*. Universitat de València.
- ZAHONERO VIVÓ, JOSÉ (1951). *Sacerdotes mártires: archidiócesis valentina 1936-39*. Marfil.
- RAMÍREZ ALEDÓN, GERMÁN (I ALTRES). (1991). *La República i la Guerra Civil a Xàtiva*. Ajuntament de Xàtiva. *Tos els textos d'Alfonso Vila citats pertanyen als seus treballs:*
- VILA MORENO, ALFONSO (2006). *Diccionario Enciclopédico de Canals*. Ajuntament de Canals.
- VILA MORENO, ALFONSO (2010). *Diccionario Enciclopédico de Canals*. Sense publicar.

ARXIU

- Portal de Archivos Españoles (PARES) /Causa General, Canals
- Centro Documental Memoria Histórica.
- Arxiu Ajuntament de Canals.
- Arxiu Civil Jutjat de Pau de Canals.
- Arxiu Historic del Regne de València.
- Prensas històriques.

AGRAÏMENTS

Laura Gómez Giménez, Alfonso Vila Moreno, Ramón Arnau Polop i familiars de les víctimes.

DOCUMENT DE DATA 10 DE FEBRER DE 1937

Canals[®]

terra, aigua, foc

Antonio Josef Cavanilles

a Canals, 1793

> FRANCESC TORMO MEJIAS

RETRAT AMB BIRRET I
MEDALLA DE DOCTOR I
SIGNATURA DE CAVANILLES.

ANTONI JOSEP CAVANILLES. En la primavera de l'any 1791 el valencià Antoni Josep Cavanilles, (ANTONIO JOSEF CAVANILLES, a l'espanyol de l'època), amb estudis de botànic, naturalista, filòsof, capellà, professor de la Universitat de València, estudiant a París al costat dels enciclopedistes en la França revolucionària, director del Jardín Botánico de Madrid de 1801 a 1804, membre de les més prestigioses acadèmies europees, etc. inicia (entre moltes altres publicacions científiques) un treball que ha resultat fonamental per conèixer i estudiar el territori valencià. Durant 21 mesos, al llarg dels anys 1791, 1792 i 1793, va recórrer, en calessa, cavall i mula¹ l'antic Regne de València en un treball ingent per a l'època que va realitzar gràcies a la seua preparació acadèmica i a *"una impressionant resistència física a cavall"*²

1 *"Amaneció muerta la mula en que iba montado. Allá me las den todas"* Citat per Joan F. Mateu del *Diario de Cavanilles* del 17 de juny de 1793, f.82.

2 MATEU, JOAN F. (1995) *Cavanilles i l'ofici il·lustrat de*

Per saber el significat del treball i l'obra més popular de Cavanilles, de la justificació de l'edició facsímil de 1984³ transcrivim l'aclaridor text que segueix:

"Antonio José Cavanilles (València 1745--Madrid 1804) va rebre "d'ordre del Rei" -ja ho era Carlos IV- l'encàrrec "de recórrer l'Espanya", justament "per a examinar els vegetals que en ella creixen". Va ser en la primavera de 1791. I Cavanilles va començar per la seua pròpia terra: el País Valencià. Però no es va limitar a la tasca fixada, que per a un botànic com ell va haver de ser una primera temptació absorbent. No solament va posar en joc

viatjar. A la introducció de LES OBSERVACIONES DE CAVANILLES. DOS-CENTS ANYS DESPRÉS. Primer llibre. València, Bancaixa: 15-55. Text imprescindible per conèixer l'obra de Cavanilles.

3 OBSERVACIONES SOBRE LA HISTORIA NATURAL, GEOGRAFIA, AGRICULTURA, POBLACIÓN Y FRUTOS DEL REYNO DE VALENCIA. CAVANILLES, ANTONIO JOSEF (1795). Edició facsímil de 1984. Albatros Ediciones, Bibliotheca Valentina.

la seua vasta curiositat de naturalista, sinó que, a més va atendre a tots els aspectes, físics i humans, de la zona estudiada. Resultat d'aquest retrobament amb el seu poble i el seu paisatge van ser les OBSERVACIONES SOBRE LA HISTORIA NATURAL, GEOGRAFIA, AGRICULTURA, POBLACIÓN Y FRUTOS DEL REYNO DE VALENCIA. L'obra va eixir de la Impremta Real de Madrid (1795, 1797) en dos magnífics volums, que ara reproduïm en facsímil. Les Observaciones responen literalment al seu complex títol, i manca de precedents ni potser ha tingut paral·lels en la seua ambició, dins de la península Ibèrica. Encara avui, quasi dos-cents anys després, les Observaciones de Cavanilles constitueixen un text imprescindible per a conèixer la realitat valenciana. Hi ha en elles una massa d'informació meticulosa, exacta, relativa al marc geogràfic, a la flora i la fauna, al fons social, que no ha perdut vigència. És, també, un document egregi sobre el País Valencià en un moment històric excepcional: la culminació del segle XVIII, que tants canvis va suposar en la vida col·lectiva des de Benifassà fins a Oriola. L'economia valenciana –el treball i la riquesa de la gent– s'obri llavors a unes possibilitats noves, i va tenir en Cavanilles més que un «observador», un extraordinari «facultatiu», animós en els projectes i savi en els consells tècnics. Cavanilles era un home de la Il·lustració –potser l'últim de la Il·lustració local–, i la seua òptica és suaument optimista i d'un racionalisme clar i eficaç. Per aquest costat, la seua lliçó segueix sent vàlida. I escriu i dibuixa amb una circumspicció aguda i vivaça. El llibre conserva la severitat gris-sa, diàfana, sempre segura, d'una ploma dedicada a la ciència, i s'il·lustra amb gravats de singular destresa. Les Observaciones són un «clàssic»: són conegudes, significativament, per l'antonomàsia de "el Cavanilles". En la bibliografia valenciana, i en la hispànica en general, "el Cavanilles és una peça gloriosa, útil i bella."

I el professor Joan F. Mateu ens diu.

"Les Observaciones són un tractat clàssic elaborat a partir d'un viatge il·lustrat i científic. A més de la intensa activitat viatgera de l'autor, el

FIGURA DE CAVANILLES AL JARDÍN BOTÁNICO DE MADRID.

*text unix l'ímprobe treball de gabinet d'una ment parisenca ben formada i estructurada, amb una valuosa percepció espacial de la natura i de la societat humana"*⁴

Unes pàgines més avant del mateix text afirma:

"Hui, les 'Observaciones' continuen sorprenent i atraent el lector. No en va, l'autor va demostrar ser un treballador infatigable, constant, obstinat i compromés amb una empresa que, per la seua qualitat i magnitud, resulta quasi impossible als nostres ulls. La seua estructura mental combinada

4 MATEU, JOAN F. (1995), Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar.

> HISTÒRIA

*amb la informació que va poder i saber recollir, explica la vàlua del text. Les 'Observaciones del Reyno de Valencia –un llibre clàssic sobre els valencians i el seu territori– continuaran interessant, perquè el naturalista Cavanilles va combinar els mètodes científics de la il·lustració europea, amb la intel·ligència rural dels informadors i erudits locals i les nombroses habilitats al seu gabinet”.*⁵

Dins aquest singular projecte també a Canals⁶ va vindre Cavanilles. Segons el professor Joan F. Mateu⁷, Cavanilles va estar a Canals el 26 d'abril de 1793:

“Primera expedició (16 d'abril – 1 de maig). Dissabte 26, l'”abate” va passar a reconèixer la vila de Canals i el seu entorn, amb la qual cosa completava les seues observacions a la Costera.”

L'obra de Cavanilles apareix directament o indirectament en nombrosos treballs publicats al Llibre de Festes de Canals en diferents edicions, però no recordem que en cap ocasió s'haguera reproduït literalment i íntegrament el text dedicat a Canals. Pel seu interès cultural hem decidit eixa reproducció pensant que és una ajuda inestimable per conèixer el Canals de finals del segle XVIII de la mà d'un personatge de la talla intel·lectual de l'il·lustrat valencià. El text figura dins del capítol HUERTA DE SAN FELIPE, Y VALLE HASTA EL PUERTO DE ALMANSA. (Pàgines 220 a 224), que correspon a la primera expedició de 1793, del 16 d'abril a l'1 de maig.

Cavanilles tenia en cada lloc que visitava amics, corresponsals, capellans, erudits i informadors locals que li arrebegaven l'ampla informació que, després de contrastada, traslladava al projecte

editorial de les “*Observaciones ...*”.

Als textos que hem consultat apareixen els noms de molts d'aquests informadors però no en figura cap de Canals. Possiblement fóra l'il·lustrat xativí Antonio Mateo Pueyo, corresponsal des de Xàtiva per a les comarques de la Costera i de la Vall d'Albaida, el que li facilitara les dades de Canals.

Respecte dels nombrosos i bells dibuixos que apareixen a les *Observaciones*, també ens informa el professor Joan F. Mateu, que ens explica

“Composicions idealitzades. En alguns casos, els dibuixos de gabinet de Cavanilles construïxen un escenari on es reconeix algun element paisatgístic real. En uns altres s'observen llicències comunes a les làmines dels llibres 'pintorescos'.

*En aquest grup poden citar-se 'Uso de la pita i vista del aqueducto de Canals' ...”*⁸

(Redactades aquestes notes descobrim al Llibre de Festes de 1998 (pàg. 120 a 124) un article del professor Mateu titulat *Canals als viatges i als escrits de Cavanilles*. Allí s'indica que membres de la família canalina Climent van ser els informants de Cavanilles. Es mantenen aquestes notes pensant que complementen l'esmentat l'article, així com el valor de la reproducció literal del text de Cavanilles de 1793. Al mateix Llibre de Festes, pàgina 238, figura la celebració a Canals, el 15 de maig de 1997, d'una conferència de Mateu titulada “La Costera en les *Observaciones* de Cavanilles”).

Per saber-ne més:

Junt al repetidament citat text del professor Joan F. Mateu Bellés, pel que fa a Canals pot consultar-se l'article del professor d'Història Germán Ramírez Aledón, de 1985, *Canals en el pensamiento ilustrado*. Llibre de Festes de 1986, Ajuntament Canals, Segon Premi dels d'Investigació Vila de Canals, 1985.

5 MATEU, JOAN F. (1995), *Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar*.

6 L'Ajuntament de Canals va dedicar, l'any 1977, un carrer al Botànic Cavanilles, en la zona moderna del poble, que transcorre des de l'avinguda de Jaume I fins al carrer de la Parra, just enfront del carrer de Sant Joan de Déu.

7 MATEU, JOAN F. (1995) *Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar*. A

8 MATEU, JOAN F. (1995), *Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar*.

OBRERS TREBALLANT LA PITA A CANALS, AL COSTAT DE L'AQUÛDUCTE QUE CREUAVA EN AQUELLS DIES EL RIU CANYOLES.
GRAVAT D' ENGUÏDANOS SEGONS DIBUIX PREVI DE CAVANILLES⁹

Transcripció literal del text dedicat a Canals:

“172. Los pueblos de la Costera caen al poniente de San Felipe¹⁰, y están sobre la loma que dexa el rio Cãñolas¹¹ á su izquierda, á excepción de Novetlé y Annaguir¹² que quedan á la derecha. El principal de todos ellos y el mas occidental es Canals, los otros son la Alcudieta¹³, Ayacór, Cerdá, Torrella, Llanera, Carbonéll¹⁴, Vallés, Granja, Torrént, Roglá y Corverá, tan inmediatos entre sí, que mas bien parecen una poblacion con algunos intervalos, que pueblos diferentes. Se han repartido aquel corto recinto de una legua bien plantado de árboles, y frondoso por las aguas que logra. Roglá y Corverá son los mas orientales, cuyas calles y edificios se hallan contiguos, y no muy lejos de ellos el pueblo de Torrént. Tienen entre los tres 200 vecinos ocupados en el cultivo de los campos, los que producen 270 cahices de trigo, 650 de maíz, 1200 cántaros

9 Piqueras, Juan i Sanchis, Carmen (2008), ATLAS DE XÀTIVA Y SU REGIÓN, Ajuntament de Xàtiva, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València.

10 Xàtiva.

11 Canyoles.

12 Annahuir.

13 L'Alcúdia de Crespíns.

14 Torre dels Frares / Torre de Cerdà.

> HISTÒRIA

de vino , 1400 arrobas de aceyte , 1000¹⁵ de algarrobas , 12000 de manzanas , y 700 libras de seda. Entre estos pueblos y Canals cerca del camino real y hácia el mediodía de este quedan la Granja , Vallés , Ayacor , Llanera , Carbonell , Torrella y Cerdá , y al norte la Alcudieta. Todos ocho componen 549 vecinos , que cogen 800 cahices de trigo , 1670 de maiz , 3700 cántaros de vino , 10000 arrobas de aceyte , 10700 de algarrobas , 500 de manzanas , 4000 libras de seda , alfalfa, legumbres y hortaliza. Novetlé tiene 75 vecinos , y 21 Annaguir : en estos no hay cosecha de vino, pero se cogen 500 libras de seda y a proporcion los demás frutos. La felicidad de tantos pueblos se debe por la mayor parte á las aguas del rio de San Julian¹⁶, que se conoce también con el nombre de fuente de los Santos , la mas copiosa del reyno. Media hora hácia el norte del camino real en un barranco formado por el monte de la Alcudieta ó de los Santos de la piedra , y otro opuesto que se levanta en cuesta suave y descarnada , brotan con fuerza muchas aguas cristalinas y tibias , que siguen con velocidad el curso natural del barranco para oriente : de ellas resulta un canal de agua de 16 pies de ancho y 2 de profundidad , el qual atraviesa luego el citado camino , y se divide en 24 partes , de que las quatro corresponden á Canals , 9 á los pueblos de la Costera, y a San Felipe 11 : estas después de entrar en el rio Cãñolas salen por la derecha á una acequia que va á regar la huerta de la ciudad. Desde el camino hasta la fuente hay campos , cultivados sin riego , bien que en partes de hallen mas hondos que las aguas ; pero no permiten la menor pérdida ó extravio de ellas los de San Felipe, y demas pueblos expresados.

“173. Canals se halla en lo mas alto de la llanura sobre un suelo parte térreo y parte solido, compuesto de infinitos tubos calizos muy espessos de tres á seis líneas de diámetro; algunos casi perpendiculares, los mas con varias inclinaciones hasta acercarse á la horizontal. No puede asegurarse hasta qué profundidad llega esta materia, porque excavando en los campos se halla á 8 y mas pies de la superficie, y á 40 de la misma en las inmediaciones del rio. Extiéndese por mas de media legua, y se halla en la Alcudieta , que dista como un cuarto hácia el norte de Canals, como también en Ayacór algo mas apartado hácia el oriente. Es materia firme , y juntamente esponjosa, por la qual filtran fácilmente las aguas de lluvia. Si se reduce una porción á polvo y se amasa con agua , se endurece después hasta tomar la consistencia de piedra. Lo restante del término de Canals , que será de media hora de diámetro con corta diferencia , se compone regularmente de cantos rodados mezclados con marga , ó bien de tierra arcillosa colorada. En cultivar esta extensión y variedad de terrenos , las mas veces ingratos , se ocupan la mayor parte de 600 vecinos, que apenas llegaban á 200 en el año 1740. Ayudados de las aguas del rio de San Julian , y últimamente poseedores del antiguo derecho que tenian a la sexta parte de ellas , han añadido a las 1300 hanegadas que regaban otras 600 , situadas a la derecha del Cãñolas , venciendo obstáculos casi insuperables á las fuerzas del pueblo. Han hecho sobre este rio un puente con dos arcos de á diez varas de diámetro , sobre los quales pasa la acequia de riego, trece varas mas alta que las aguas del rio. Aprovechan por este medio las que caian ántes al cauce como inútiles , y benefician un terreno pocos años hace erial y pedregoso. Mucho les costó romper , anivelar y preparar aquel terreno ingrato , que hoy ven plantado de moreras , y reducido á riego ; intentan aún nuevas mejoras y aumentar los frutos á pesar de resistirlo los de San Felipe , que se hallaban en la posesión de recoger las aguas sobrantes. Si los de Canals tomasen mas cerca del nacimiento del rio las dos filas llamadas de Setenes , podrían reducir á preciosas huertas las llanuras que hay al norte del camino de Montesa. Se hallan estas sobrado altas, y no entrarán allí las aguas mientras corran por los rodeos que hoy hacen; pero si se construyese el partididor divisorio de las aguas en las cercanías de los manantiales del rio de San Julian , y desde aquella altura empezase una mina por las entrañas del cerro de los Santos de la piedra , se hallarían las aguas al salir

15 Al text original apareix un enigmàtic símbol consistent en un cercle amb dos ratlletes semblant a @. Hem tingut que recórrer al professor Joan Mateu que ens ha aclarit que significava 1000 unitats.

16 Riu dels Sants de la Pedra.

DETALL DEL MAPA DEL PLET ENTRE AIELO I L'OLLERIA PER LES TERRES DE CAYRENT. FELICIANO CERVERA, 1753. ARXIU MUNICIPAL D'AIELO DE MALFERIT.¹⁷ EL DIBUIX QUE FA REFERENCIA A CANALS ES IL·L·USTRATIU PEL QUE FA A L'ORIENTACIÓ GEOGRÀFICA.

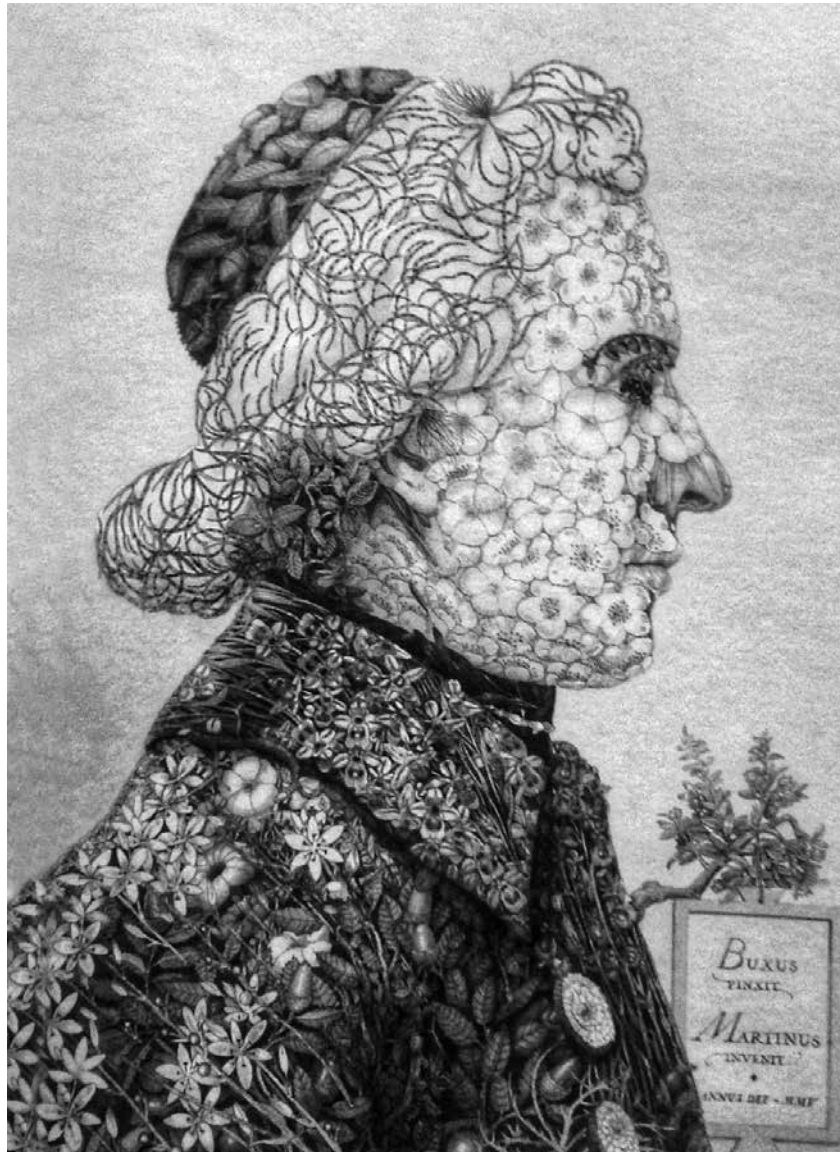
de ella tres varas mas altas , y podrían fertilizar los campos pingües que hoy quedan sin riego. Ningun perjuicio resultaría de esa operación á los pueblos de la Costera ni a la ciudad de San Felipe , porque solamente se mudaría el sitio de tomar la duodécima parte del rio. 174.

Los campos mas preciosos del término se hallan al norueste de la población en el distrito llamado les Seténes , y al poniente en el dels Ots , suelen pagar de arriendo por cada una de estas hanegadas 150 reales, y en ellas logran en el mismo año , ademas de la hoja para los gusanos de seda , maíz y trigo , ó en lugar de este ajos , nabos y judías sucesivamente. El secano se extiende por el sur hasta el puerto de la Olleria : compónese el suelo ordinariamente de cantos rodados y chinias , mezclados con tierra roxa , excelente para olivos y algarrobos , de que hay un crecido número. Los algarrobos se ven por falta de luces cargados de ramas secas é inútiles, y los mas sin macho : en los olivos hay ménos descuido, Tambien prosperan en el secano los altramuces , sin otro trabajo que sembrarlos á principios de Setiembre, y cogerlos a últimos de Junio. En el corto término de esta poblacion se cogen 250 cahices de trigo , 660 de maíz , 3500 libras de seda , 200 arrobas de aceyte , 2000 de algarrobos , y buena cantidad de ajos , judías y altramuces : solos los ajos suelen valer hasta 1000 pesos. Ademas de la agricultura tienen los de Canals fábrica de ollas , cántaros y platos , en la qual se ocupan 200 individuos , incluso 22 maestros. Hace cada uno de estos 13 hornadas al año , reguladas en 30 pesos cada una , de modo que este ramo de industria les produce 8580 pesos. Es lástima que hayan de buscar la leña fuera del término , y mas aún el que falten á los fabricantes muchos instrumentos y luces para hacer el barniz , purificar el barro y otras cosas. Junto á Canals está la corta aldea llamada la Torreta , donde nació Calixto III.“

17 Piqueras, Juan i Sanchis, Carmen (2008), ATLAS DE XÀTIVA Y SU REGIÓN. (Pàg. 134-135).

Antoni Josep Cavanilles

> F. XAVIER FERRERO CALATAYUD

(IL·LUSTRACIÓ DE MANUEL BOIX PER AL LLIBRE JOCS FLORALS A CAVANILLES).

Si preguntàrem a qualsevol persona, suposadament culta, qui és Homer, Miquel Àngel, Rembrandt, Goethe o Chopin obtindríem, sens dubte, una resposta encertada sobre el personatge en qüestió. Si plantejarem la mateixa pregunta dins l'àmbit del camp de la ciència, açò és,

homes i dones que contribuïren a l'enriquiment del món civilitzat des d'aquesta vessant, les respostes serien, tanmateix, satisfactòries: Darwin, Marie Curie, Buffon, Humboldt, Mendel, etc. Però si anàrem estretint la parcel·la i centràrem la pregunta sobre homes de ciència que, a més,

foren catalans, mallorquins o valencians, aleshores, crec, la resposta no resultaria tan senzilla i el percentatge d'encerts baixaria considerablement. Noms com Joan i Jaume Salvador, barcelonins; Joaquim Fiol, mallorquí; els germans Vicent i Josep Sancho o Joan Roca, menorquins; Lluís Collado, Jorge Juan, Gregori Manyans o Antoni Josep Cavanilles, valencians, resten en l'oblit no solament entre les persones sinó en la majoria de les nostres institucions.

En efecte, Antoni Josep Cavanilles (1745-1804) es presenta com el més popular d'aquests científics. De fet, als darrers anys s'han fet 14 reedicions de la seua obra més famosa: "*Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia.*" i una entitat bancària va fer, l'any 1995, una altra edició modernitzada. Malgrat tot, preguntem a la gent, mitjanament instruïda, quines coses poden dir-nos sobre Cavanilles. La resposta no serà molt explícita. Preguntem en quina època va viure i la resposta, probablement, serà errònia. Considerem-nos afortunats si aconseguim més informació.

Curiosament, en molts centres educatius, els nostres alumnes, mestres i professors, quan fem excursions per tal d'estudiar el medi en el qual vivim i, més concretament, centrem la tasca docent en disciplines com la Geografia, l'Agricultura o la Botànica, exercitem el nostre intel·lecte intentant interpretar el paisatge; observem el relleu orogràfic que copsa la nostra vista, l'ordenament dels bancals de les hortes, el tipus de conreus que s'estableixen en la zona i les activitats ramaderes o industrials que ocupen als seus habitants, fins i tot estudiem la demografia, l'etnografia i el disseny urbanístic dels carrers i la construcció de les cases i vivendes. Si ens centrem en la flora, no se'ns oblidarà dibuixar, pintar, recol·lectar o premsar plantes i floretes silvestres per identificant-les, posteriorment, en guies i mantenir-les ordenades en el laboratori o en l'ecoteca escolar.

Aquestes tasques no varien molt de les que

anaven a ocupar a Cavanilles, botànic valencià de la Il·lustració, fa uns dos-cents anys, quan va iniciar, a l'om de cavalleries, un viatge on recolliria valuosa informació sobre el paisatge de les terres del País Valencià, per tal de redactar les seues *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y Frutos del Reyno de Valencia.* Un dels pobles per on va passar Cavanilles entre 1791 i 1793 va ser Canals. D'aquesta estada es fa menció geogràfica, naturalista i antròpica dels seus paratges aquàtics naturals més rellevants: les aigües dels rius Sants i Cànyoles, citant-los en la pàgina 225 de la seua obra esmentada línies més amunt:

"Han hecho sobre este río (Cànyoles) un puente con dos arcos de á diez varas de diámetro, sobre los quales pasa la acequia de riego, trece varas más altas que las aguas del río. Aprovecha por este medio las que caían (aigües del Sants) antes al cauce como inútiles, y benefician un terreno poco años hace erial y pedregoso."

Les nostres institucions haurien d'enaltir figures com la de Cavanilles, reconeguent la importància intel·lectual d'aquest científic, per ser un naturalista valencià de la Il·lustració, per ser un dels valencians més universals, per haver recorregut i estudiat la comarca de la Costera (poble a la qual pertany Canals), per haver estat diverses vegades en el seu terme els anys 1791, 1792 i 1793 arribant des del camí real o per haver fet menció geogràfica i naturalista del paratge natural de l'aigua, tan emblemàtic per als canalins, immortalitzant-lo en la seua obra.

Hui en dia, desafortunadament, figures com la de l'il·lustrat valencià segueixen estant molt oblidades. Cavanilles no arriba a ser un referent per als valencians com ho puga ser Linneo per als suecs, Goethe per als alemanys, Dante per als italians o Shakespeare per als anglesos.

Servesquen aquestes paraules per enaltir la seua figura i la seua obra i, a la vegada, per reivindicar i preservar la nostra cultura de l'aigua.

APORTACIÓ A LA HISTÒRIA ECONÒMICA DE CANALS

A LA REVISTA DE CANALS NUM. 2 PUBLICÀVEM L'ARTICLE "CRISIS INDUSTRIAL Y REACCIÓN TERRITORIAL. EL CASO DE CANALS, VALENCIA", ON S'ANALITZAVA ESPECIALMENT LES PARTICULARITATS DE LA CRISI A LES EMPRESES CANALINES FERRYS,S.A. I RODRIGO SANCHO,S.A. EL TREBALL ES COMPLETAVA AMB FOTOGRAFIES DE LA FACTORIA FERRYS PERQUÈ AL MOMENT DE L'EDICIÓ NO ACONSEGUIREM IMATGES DE L'ALTRA EMPRESA.

TAN PROMPTE VA CONÈIXER L'ARTICLE, EL FOTÒGRAF VICENT GRAMAJE VA POSAR A LA NOSTRA DISPOSICIÓ UNA INTERESSANT COL·LECCIÓ D' IMATGES DE L'INTERIOR DE RODRIGO SANCHO, S.A. DE LA QUE ARA REPRODUÏM UNA SELECCIÓ COM A COMPLEMENT DE EL DIT ARTICLE, CONVENÇUTS QUE LES IMATGES L'ENRIQUIXEN I TAMBÉ DE QUÈ A MOLTS CANALINS I CANALINES ELS PORTARÀ A LA MEMÒRIA PART DE LA SEUA VIDA LABORAL. AL REPORTATGE ES MOSTREN DIFERENTS ETAPES DEL PROCÉS D'ADOBAMENT DE LES PELLIS.

AGRAÏM A VICENT GRAMAJE LA SEUA COL·LABORACIÓ I TAMBÉ LA SEUA LLAVOR FOTOGRÀFICA QUE ESTÀ AJUDANT-NOS A CONÈIXER MILLOR LA NOSTRA HISTÒRIA. *la revista de Canals.*

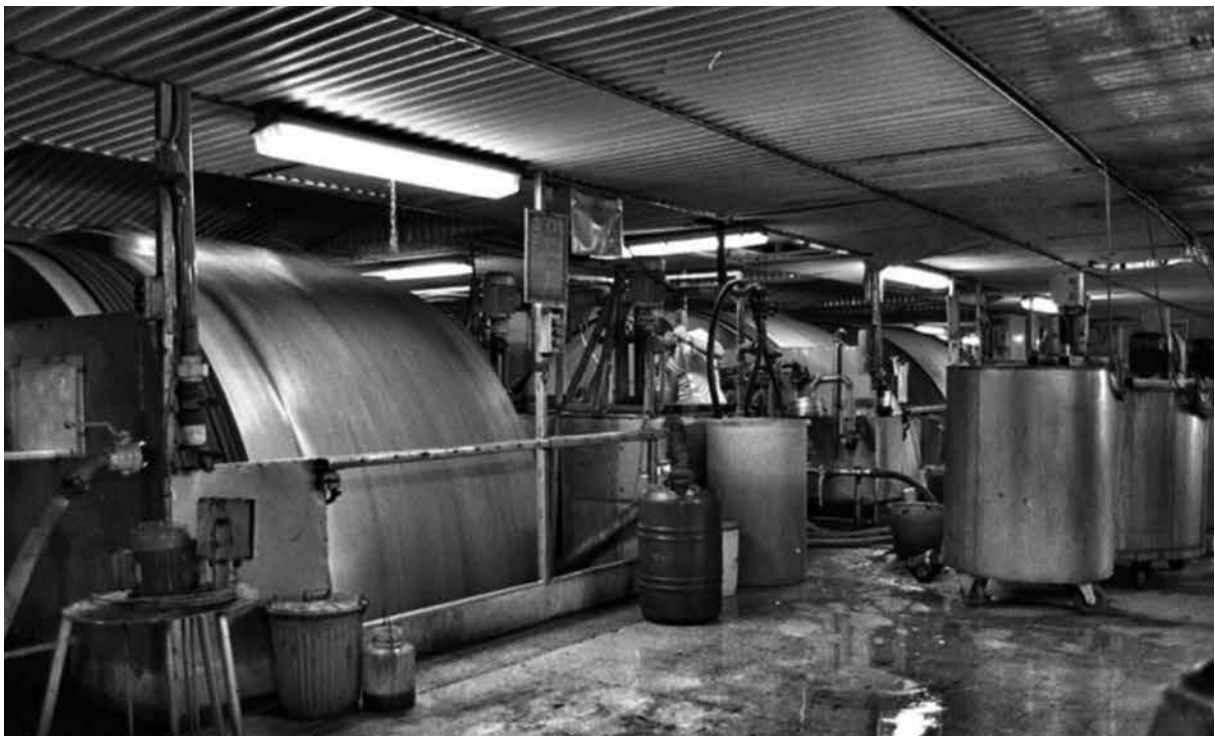
PINÇADORS

Imatges històriques *de la factoria Rodrigo Sancho, S.A.*

> **VICENT GRAMAJE**

ENLLUSTRAT

BOMBOS DE TINTAT

> **ECONOMIA DE CANALS**

REBAIXAT

OBERTURA DE CUIROS

ESCORREGUT

CLASSIFICAT "WET BLUE"

> **ECONOMIA DE CANALS**

TINTAT

BOMBO D'ADOBAMENT

Construccions del reg

> FRANCESC TORMO MEJIAS

El canvi del sistema de reg tradicional *a manta* o *a fila* pel reg *localitzat*, també anomenat *gota a gota*, està transformant el nostre paisatge agrícola i també el nostre patrimoni cultural quant a l'arquitectura rural. Aquesta innovació tecnològica està deixant sense ús l'àmplia xarxa de *regadores* i tots els seus complements, com són les *sèquies*, *braçals*, *estelladors*, *basses*, *partidors*, etc., etc. Estem perdent ja la possibilitat de poder contemplar l'agradós córrer de l'aigua pels menuts canals que la porten a les *boqueres* dels bancals. Amb això, també es perdrà el ric vocabulari emprat en les tasques del reg. I deixarem de veure el *sequier* (o *regador*) amb el llegó a la mà, atent al correcte transcórrer de l'aigua fins a arribar al bancal corresponent, netejant el caixer de tot objecte o brossejar que dificulte el pas. L'arquitectura del reg es transforma

Els espais de l'aigua són veritables monuments de la cultura popular, de la cultura tradicional valenciana.

.....
El territori valencià és ric, molt ric, en el patrimoni de l'aigua. Riquesa que ha de ser valorada tant qualitativament com quantitativament per diversos motius

JORGE HERMOSILLA PLA¹

1 Universitat de València. Departament de Geografia. Director i coautor de *Los sistemas de regadío en La Costera. Paisaje y patrimonio*. Conselleria de Cultura i Educació: Direcció General de Patrimoni Artístic. València, 2003. Conté diversos articles dels geògrafs canalers José Antonio Polop, Antonio Sanchis i Fernando Calatayud.

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

d'una realitat útil per al conreu agrari en un objecte de la història i l'etnologia. Al capdavant, estem fent testimoni de l'extinció d'un món ben nostre, ben valencià². Assumim -amb una certa enyorança, sí- que açò és el "progrés", "l'evolució".

Hi ha llauradors usuaris del reg que asseguren que l'estalvi d'aigua no és tan important com es vol fer creure i que el que sí que resulta evident és la comoditat del reg gota a gota: normalment es pot regar el dia i a l'hora que es vulga si el pou subministrador ho té previst. Només cal obrir l'aixeta d'entrada de l'aigua. El reg *a fila* implica una certa esclavitud horària perquè l'aigua té la poden donar a qualsevol hora del dia o de la nit.

El gota a gota facilita la fertilització dels cultius: sols s'ha de dipositar l'adob en els aparells de la instal·lació. El reg localitzat elimina l'aparició d'una part important de les broses paràsites que afavoreix el reg *a fila*, amb el consegüent estalvi de feina i diners. Però, no cal dir-ho, s'ha de fer una important inversió econòmica per posar-lo en funcionament.

Ara bé, l'objecte d'aquestes notes no és qüestionar els avantatges i/o inconvenients d'un sistema o de l'altre. Sols volem valorar -amb documents gràfics

2 GLICK, Thomas F. (1988): *Regadio y sociedad en la Valencia medieval*, Del Cenia al Segura, València.

REGANT A LA PARTIDA DELS VINYALS (16.5.2015)

ben descriptius— el patrimoni cultural històric del reg a fila, que està canviant d'una manera irreversible. A Canals, molt poques partides continuen encara amb el reg a manta: la majoria ja han adoptat el gota a gota. Possiblement sols el Pla Nou rega encara a fila perquè arreplega l'aigua del Cànyoles a l'assut de Montesa i des d'allí, al llarg de 4,650 km³, es porta a Canals per sèquies a cel obert o cobertes.

Atrets per aquest patrimoni, ens hem posat a cercar documentació referida al tema, pensant que ja devia estar tractat. I, efectivament, hem trobat un interessantíssim i recomanable treball: "El lèxic del reg a la vega de Xàtiva, la Costera"⁴,

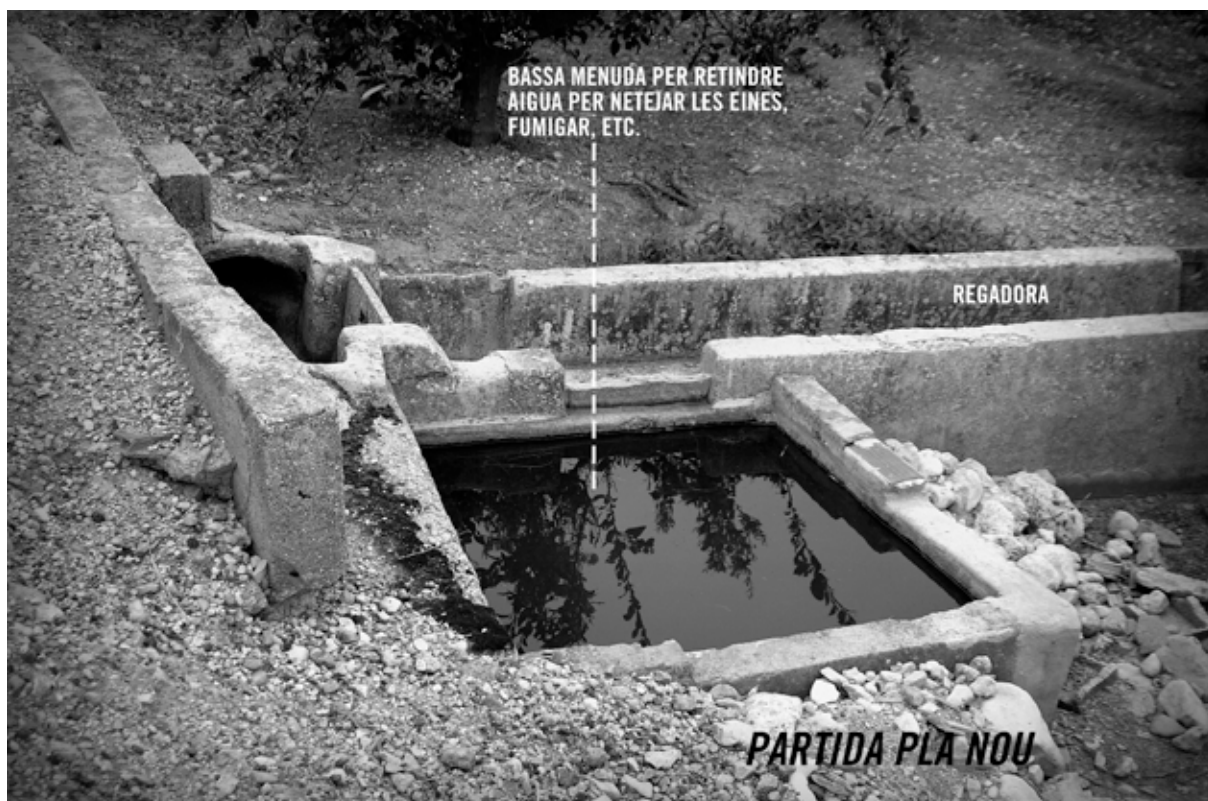
que, amb el permís i la col·laboració de l'autor, utilitzarem com a eix i complement d'aquest reportatge fotogràfic.

Agraesc al rotglaner Francesc-Lluís Esteve i Gómez la seua valuosa i generosa col·laboració.

3 VILA MORENO, Alfonso (2007): *Diccionario enciclopédico básico de Canals*. Ajuntament de Canals. Canals, p. 144-145.

4 ESTEVE I GÓMEZ, Francesc-Lluís: "El lèxic del reg a la vega de Xàtiva. La Costera", *Papers de la Costera* 6, Xàtiva, 1989, p. 209-229.

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

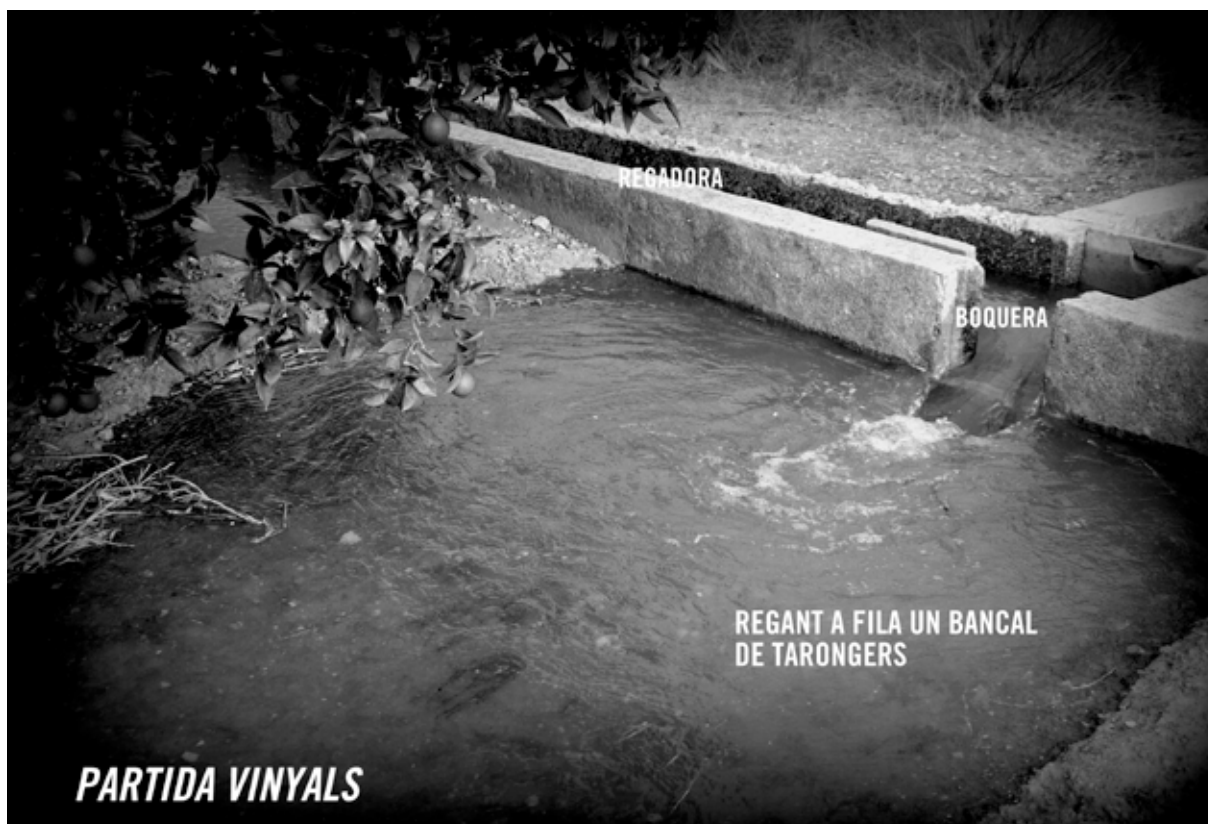
> **PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA**

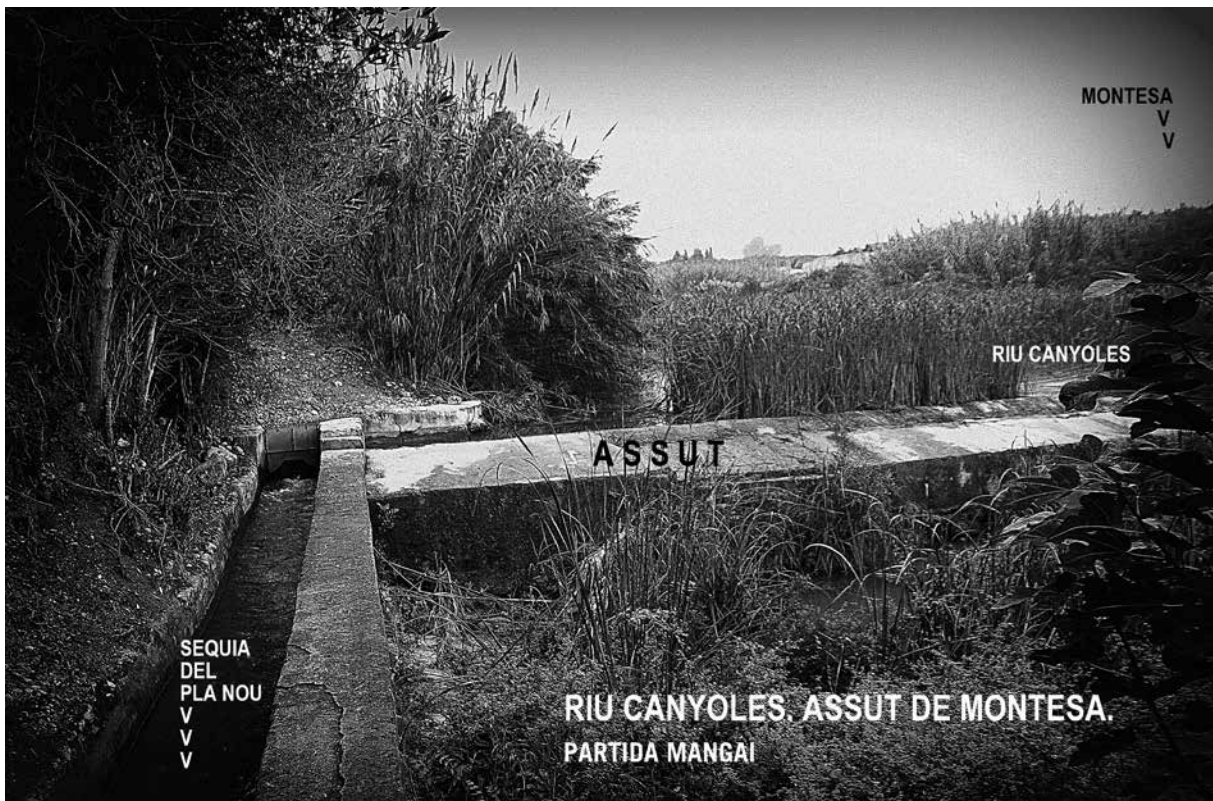
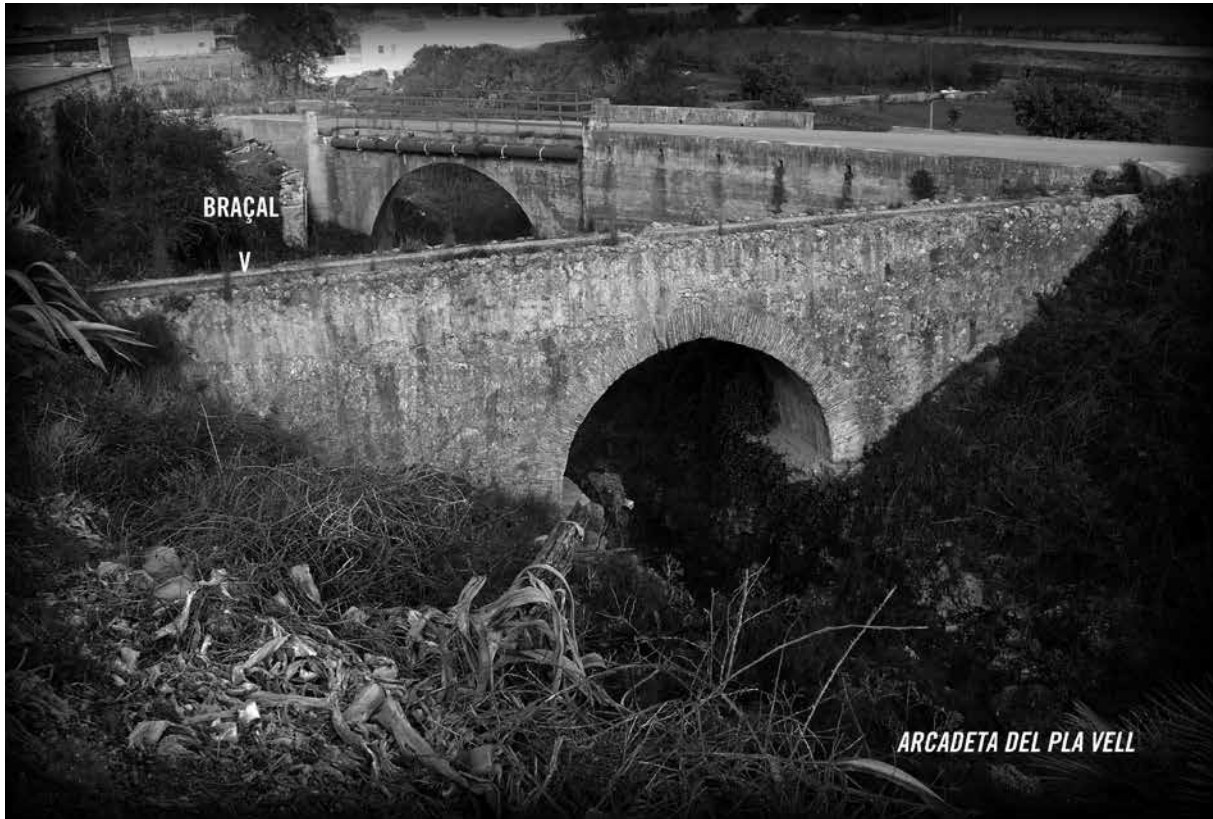
> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

> **PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA**

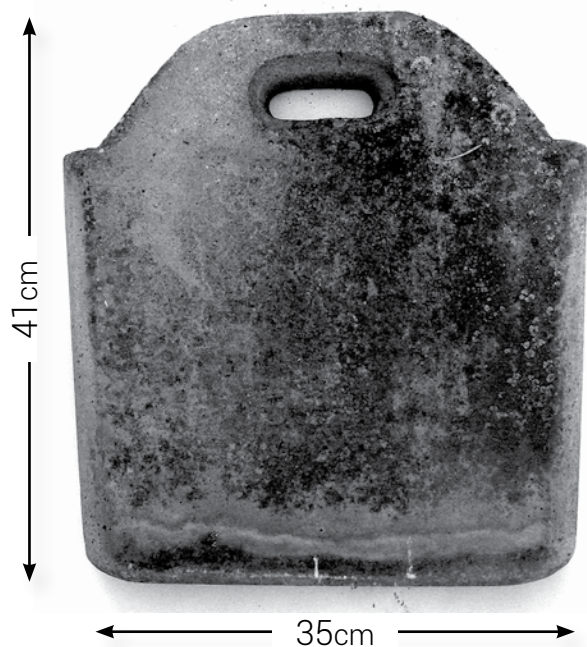
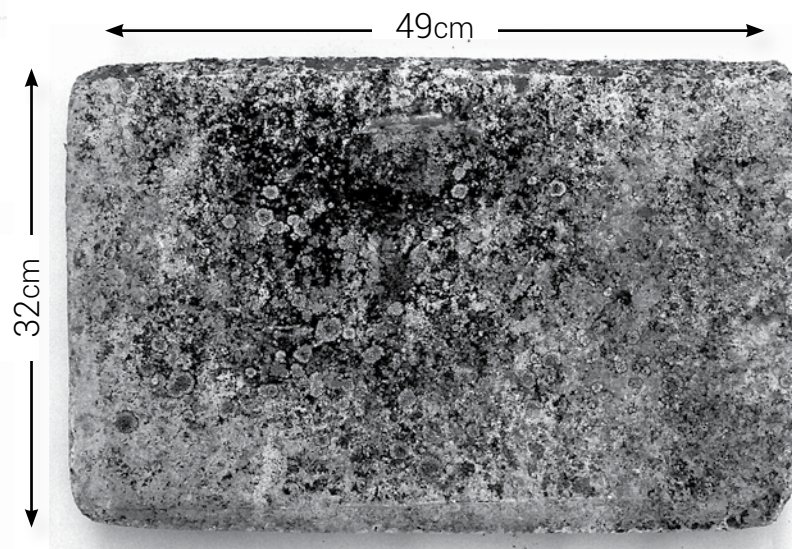
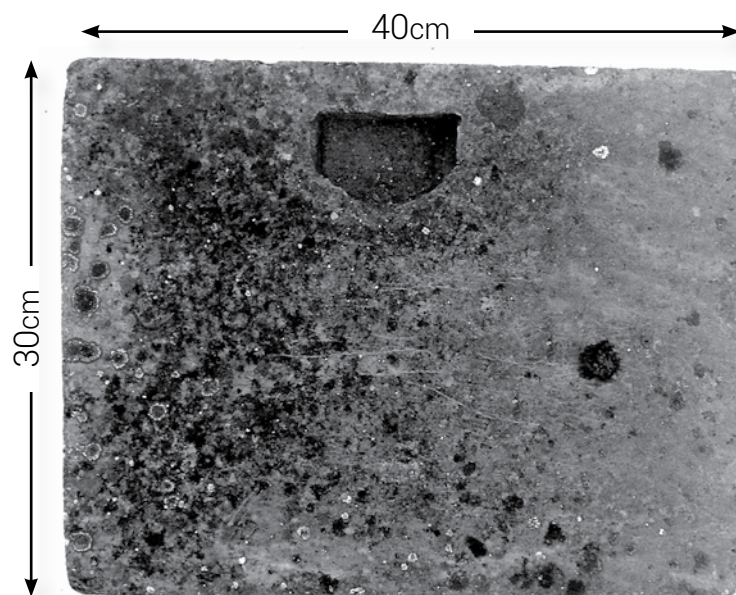
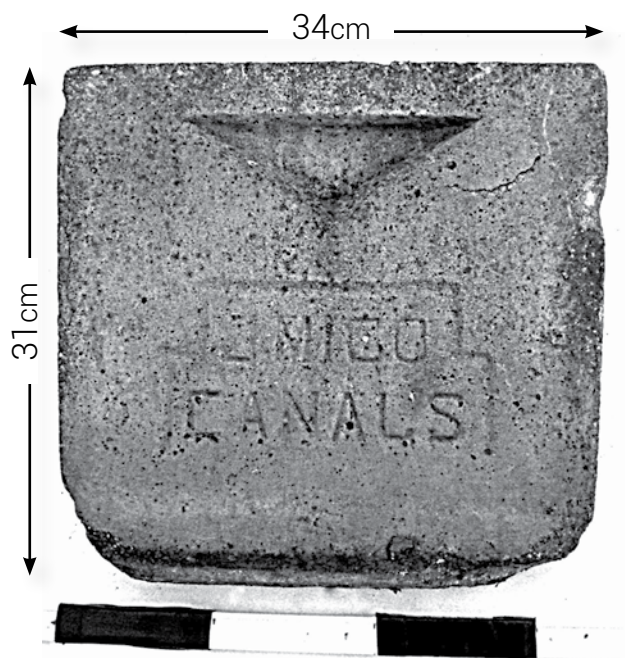
> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

> **PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA**

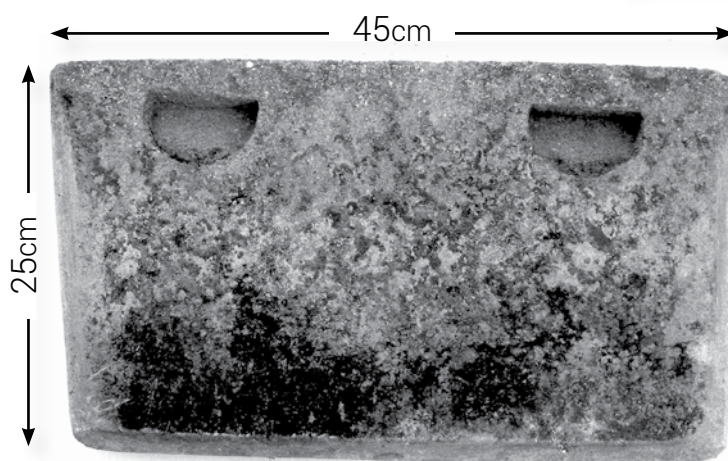
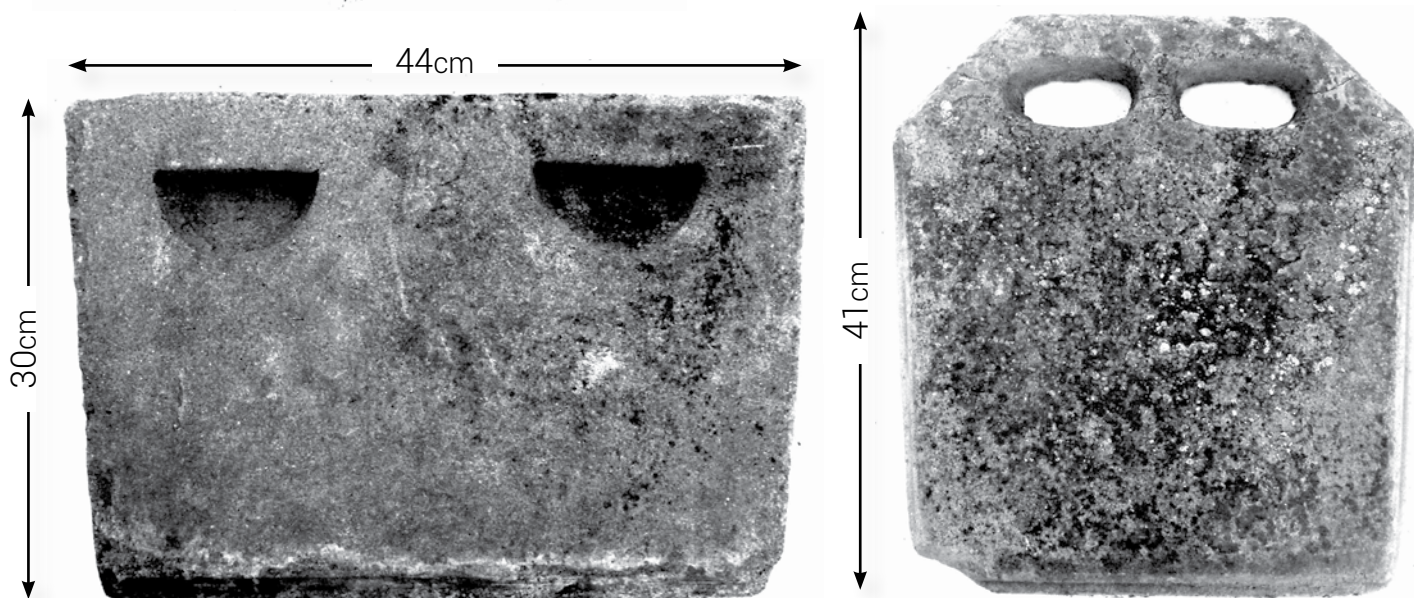
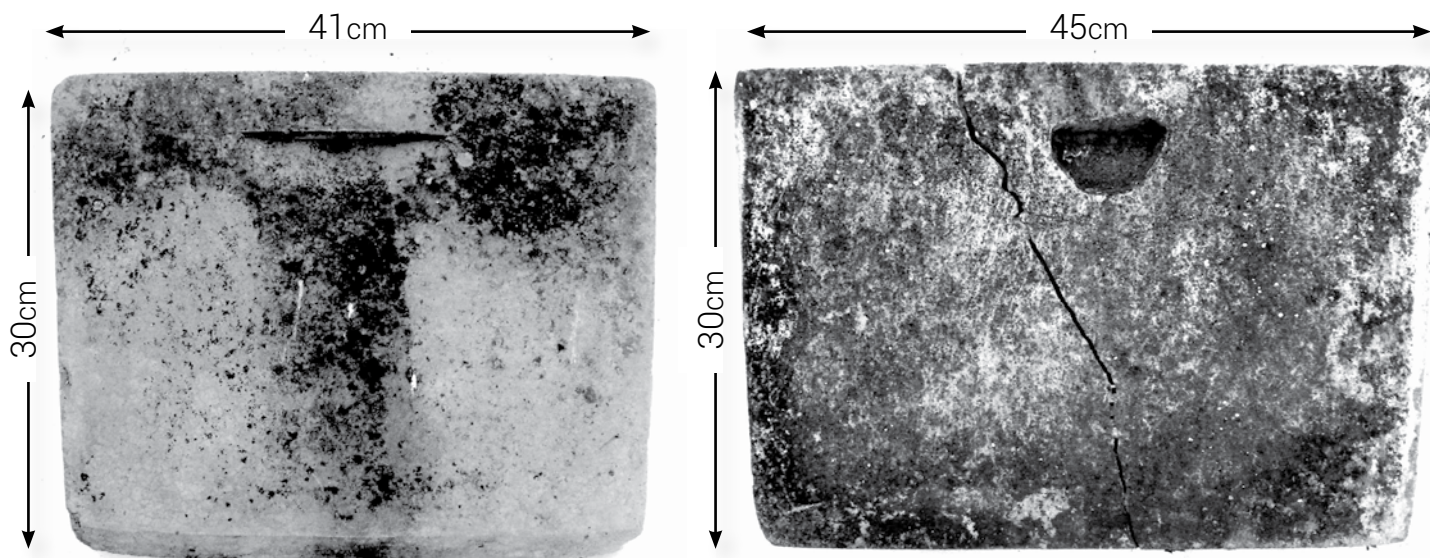

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

**DIFERENTS MODELS
D'ESTELLADORS**

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

Tres plafons del pintor ceràmic Josep Sanchis a Canals

> JOSEP LLUÍS CEBRIÁN I MOLINA

SANT VICENT FERRER, CANALS.

Entre els pintors ceràmics valencians que van treballar durant els darrers anys del segle XVIII i començaments del XIX destaquen els

noms de Joan Bru, Josep Folch i Josep Sanchis, amb obres de gran qualitat artística i tècnica. A més de plafons devocionals, pintaren paviments i sòcols.

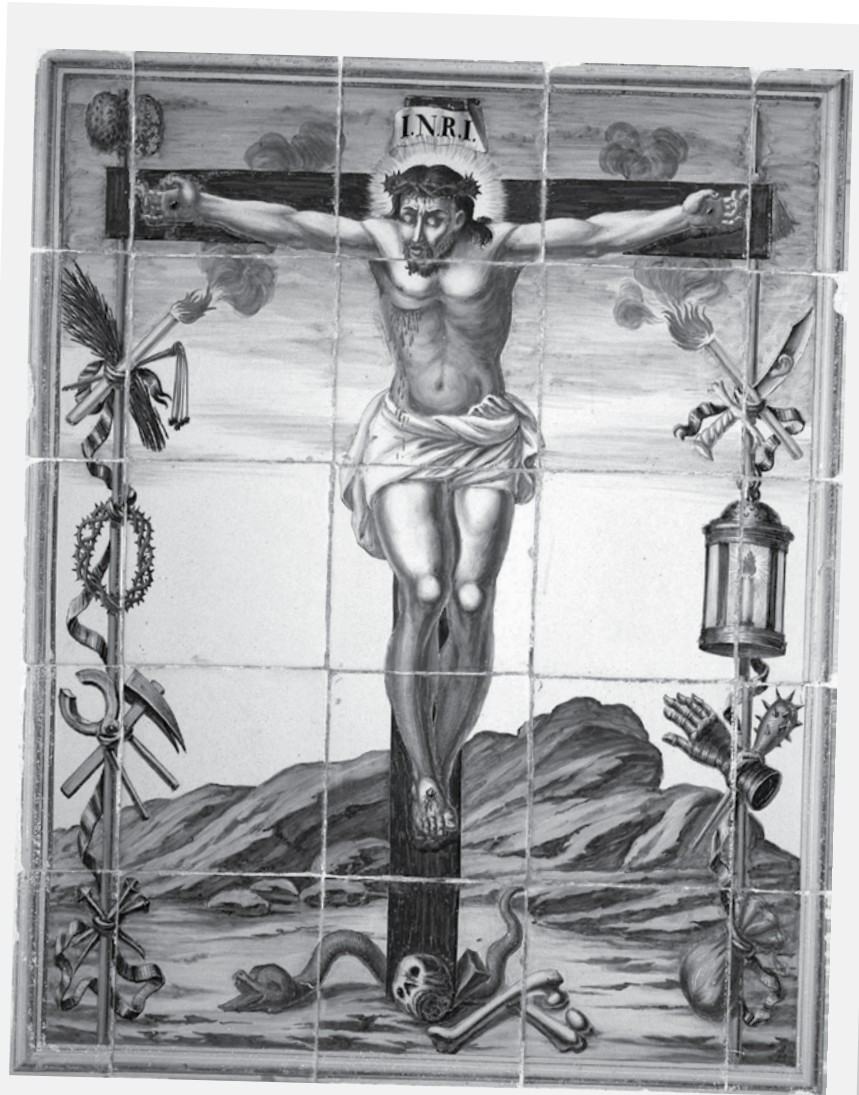
Sanchis va nèixer en 1772 i encara en 1835 el trobem treballant al plafó signat i datat de la Mare de Déu de la Font i Sant Roc de Vilallonga. Va treballar a les Reials Fàbriques de taulers de València en l'època que les dirigia l'empresària xativina Maria Disdier, successora de son pare, Marc Antoni Disdier, nét de francesos per via paterna. En aquesta factoria el pintor va signar el plafó de Santa Marta (1809) del Museu de ceràmica de València, on també conserven una placa àgrafa seua més antiga, dedicada a Sant Rafael i Tobies. Obres signades del pintor són les Trinitats de Xàtiva i Cullera, el Sant Llorenç d'Aielo de Malferit o el de Carcaixent, la Mare de Déu de la Llum de Navaixes o els plafons dels Sants de la Pedra i de Santa Caterina de Castelló de la Ribera. Li hem atribuït moltes obres sense signar; algunes conservades en museus. És el cas, per exemple, dels plafons de Santa Bàrbara i el de Sant Joan Baptista al Museu de ceràmica de Manises, un Ànima del Purgatori al Museu de Belles Arts de Castelló, les Santes Justa i Rufina del Museu arqueològic d'Alacant, l'Al·le-

goria del pou d'aigua de la vida a la Seu de Terol o al Museu de ceràmica de València el plafó de Ntra. Senyora de la Salut i un altre de la mateixa advocació en companyia de Santa Bàrbara.

No gaire lluny de Canals li hem atribuït la cuina del palau del marqués de Montortal a Carcaixent. Trobareu també una Mare de Déu del Roser a Agullent, amb una versió més simple a Salem. I unes ànimes del Purgatori a l'església del Salvador de Cocentaina.

Des de fa molts anys coneixem a Canals tres obres de Josep Sanchis datables al primer terç del segle XIX: una de carrer i les altres dues en interior. D'aquestes tres peces artístiques tractarem en l'article, sense endin-sar-nos més de l'imprescindible en la resta de la producció del pintor.

Prop de la testera de l'església de Canals, en la façana del número 7 del carrer de la Sagrada Família trobem el plafó (4 x 3 taulells) de Sant Vicent Ferrer. El dominic valencià té als peus la mitra i el capell cardenalici, honors eclesiàstics que segons la tradició va rebutjar. Al fons, en la costa, s'albira el velam dels vaixells del miracle de Barcelona que portaven blat a la ciutat desabastida. El sant assenyalava amb el dit el retolet on llegim les seues paraules convertides en divisa iconogràfica: TIME-TE DEUM ET DATE ILLI [honorem]. Fa temps vam posar

CRIST. INTERIOR D'UNA CASA DE CANALS

aquesta obra canalera en relació amb un altre plafó de la mateixa advocació i format, el qual penssem que també és obra del pintor: un Sant Vicent que hi havia en un hort d'Algemesí i que feia parella amb un altre plafó de la Dolorosa al peu de la creu. A més, en l'exterior de l'església del Carme de València hi havia un altre plafó de Sant Vicent (4 x 3) atribuïble a Sanchis; però la

figura és distinta a les de Canals i Algemesí. Hi trobem idèntica mitra als peus, els mateixos vaixells diminuts i un arbre molt semblant a la vora, com si fos una olivera vella.

El cromatisme del Sant Vicent de Canals és excessivament tènue si comparem aquesta obra amb la producció habitual del pintor, de manera que probablement va patir alguna incidència

ST. JOSEP. PLAFÓ SIGNAT PER JOSEP SANCHIS. INTERIOR D'UNA CASA DE CANALS

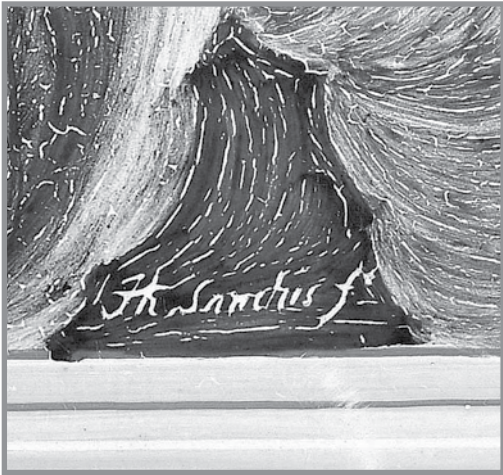
en la cuita al forn. La presència del plafó al carrer de la Sagrada Família es deuria, deixant a banda el possible motiu onomàstic dels antics propietaris de la casa, al fet que ens trobem al barri de Sant Vicent, també anomenat “el Secanet”.

Com dèiem, a banda d'aquest plafó de Josep Sanchis

que podeu admirar en qualsevol moment, es conserven dues obres més en interiors, les quals per tant, pertanyen a l'àmbit privat. El plafó (5 x 5, laterals partits) de Crist és una obra excel·lent del pintor, amb un grau de qualitat superior a l'anterior, una cuita perfecta i els colors vius. La vam posar en relació

amb un Crist del Museu del taulell d'Onda i el Crist d'Albalat dels Sorells, obres totes que vam atribuir a Sanchis. La disposició del emblemes de la Passió en el plafó de Canals recorda el gravat del Crist de Jesús de la confraria de Sant Francesc amb indulgència de l'arquebisbe Mayoral, obra del segle XVIII i d'estil rococó. Però tanmateix tenim molt clar que Sanchis no es va inspirar en aquesta font per a pintar la figura de Crist.

La tercera obra del pintor, també en l'interior d'una casa de Canals, és un plafó (4 x 3) dedicat a Sant Josep. Aquesta obra la vam localitzar fa vint anys al balcó d'un pis en el carrer de Cervantes número 5 i la vam incloure al nostre llibre *Els santets de Canals...* Segons ens va comentar la propietària prové d'una casa de Rotglà. És una obra molt important perquè està signada al taulell número 12: *Jh. Sanchis f.*, és a dir, “Joseph Sanchis fecit”. En 2009 vam atribuir a Sanchis dos plafons àgrafs similars al de Canals: el d'Alberic datat en 1818 i el de Borbotó. El mateix 2009, mesos després, vam visitar la col·lecció ceràmica privada Folch-Rossinyol de Rupit (Catalunya) on vam identificar tres obres de Josep Sanchis que li atribuïrem en un article de 2011. Concretament un plafó de Sanchis (4 x 3) similar al Sant Josep de Canals, el taulell d'un bust d'home jove, possiblement resta d'una escena de cuina, i finalment, una

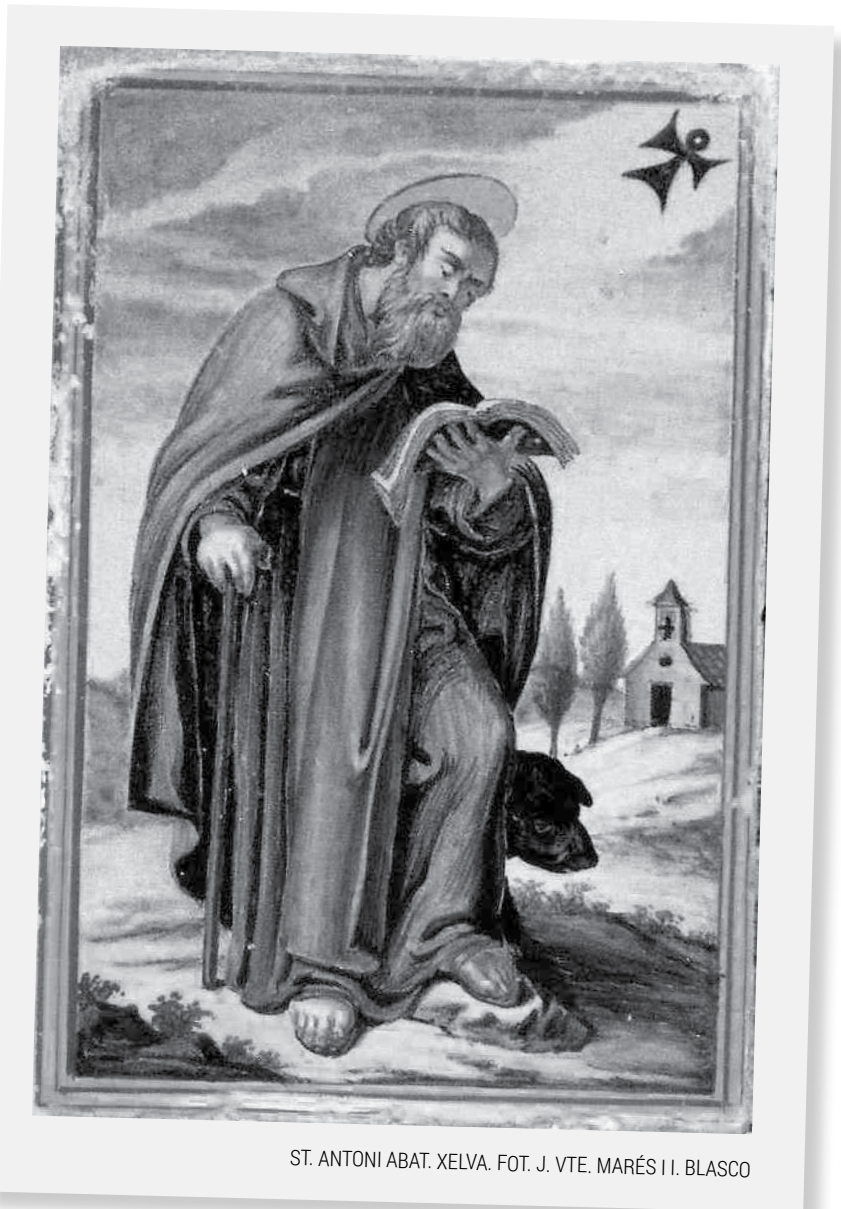

SIGNATURA DE JOSEP SANCHIS EN EL PLAFÓ DE ST. JOSEP DE CANALS

escena de cacera (7 x 5). En el mateix article atribuïem també el Sant Josep d'Almoines (4x3) com una obra més de la parentela del plafó signat de Canals. No vam poder incloure en aquella publicació cap fotografia del plafó de Sant Josep de la col·lecció Folch-Rossinyol pintat per Sanchis perquè el propietari no ens va permetre realitzar fotografies.

L'obra signada de Canals i la de Borbotó són més elaborades perquè, a més de la figura del sant i el xiquet, contenen el colom de l'Esperit Sant i dos querubins.

Sanchis també va pintar en alguna ocasió l'advocació de Sant Antoni Abat, patró de Canals, com és el cas d'una placa de Xelva inspirada en un gravat de Francesc Jordà i dibuix de Vicent López de 1805 dedicat a *San Frutos*, patró de Segòvia.

ST. ANTONI ABAT. XELVA. FOT. J. VTE. MARÉS I I. BLASCO

BIBLIOGRAFIA

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *Els santets de Canals. Capelletes i plafons ceràmics de devoció popular*. I Beca d'investigació Sivera Font. Canals, Ajuntament, 2000.

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: "Josep Sanchis i Cambra:

pintura ceràmica devocional". *Llibre alternatiu, Fira de Xàtiva 2009*. Xàtiva, Ulleye, 2009, pàg. 179-187 i 227-232.

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Pintura ceràmica a Xàtiva. Plafons devocionals, là-*

> PATRIMONI ART

pidés funeràries i taulells de mostra dels segles XVIII i XIX. Xàtiva, Ajuntament, 2009.

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Francesc Dasí i la taulelleria valenciana del segle XIX*. Xàtiva, Ulleye, 2014, pàg. 16-20.

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: “El plafó ceràmic de Sant Jordi pintat per Josep Sanchis”. *Revista moros y cristianos*, Alcoi, 2015, pàg. 134-135.

—GUEROLA BLAY, Vicente: “El tondo cerámico con el martirio de San Lorenzo: problemas

historiográficos en torno a una pintura inédita de Josep Sanchis”. *Ars longa*, núm. 3, 1992, pàg. 55-64.

—NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu; CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: “Més obres dels pintors ceràmics Joan Bru i Josep Sanchis”. *Llibre alternatiu, Fira de Xàtiva 2011*. Xàtiva, Ulleye, 2011, pàg. 105-118 i 153-168.

—NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu; CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: “Taulelleria de l'església del Salvador de Cocentaina”. *Alberri*, núm. 23, 2013, pàg. 55-67.

—NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu; CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: “Dues estacions de viacrucis inèdites de Josep Sanchis i Cambra”. *Butlletí informatiu de ceràmica* núm. 108, juliol-desembre 2013. Barcelona, Associació catalana de ceràmica, 2014, pàg. 48-55.

—CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu; SEGURA I MARTÍ, Josep Maria: “La pintura ceràmica devocional vuitcentista a les comarques alacantines”. *Canelobre* núm. 64, hivern 2014. Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 2014, pàg. 218-233.

clínica
Sancho-Llorens

Av. Corts Valencianes, 102

Telèfono/Fax: 962 242 037 - 46650 CANALS (València)

E-mail: clinisan@clinisan.e.telefonica.net

Relloctges de sol a Canals

> ENRIC JUAN SAHUQUILLO

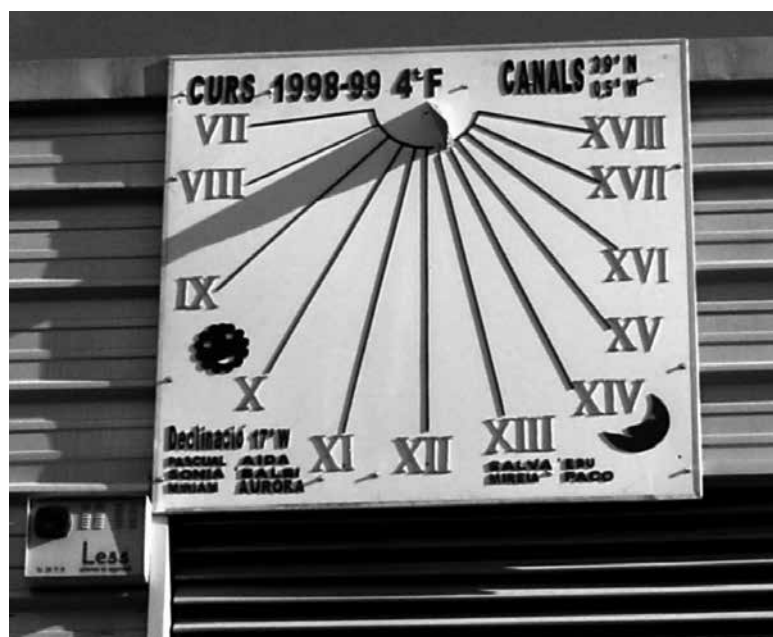
DURANT ELS ANYS 2009-2010 DES DE L'AJUNTAMENT ES DU A TERME UNA ACERTADA INICIATIVA PER AL PATRIMONI CANALI CONSISTENT EN LA INSTAL·LACIÓ DE 4 ATRACTIUS RELLOTGES DE SOL EN DIFERENTS PARCS DE LA VILA. ENRIC JUAN, ALESHORES REGIDOR DE L'AJUNTAMENT I DISSENYADOR D'ELLS, ENS INFORMA SOBRE LES CARACTERÍSTIQUES DE CADA RELLOTGE, INCLOENT-HI ALTRES PECES D'EDIFICIS PRIVATS. ENTENEM QUE TOTS ELLS SON VERTADERES OBRES D'ART A L'ABAST PÚBLIC DE TOTHOM.

Durant molts segles el rellotge de sol han marcat les hores de l'activitat diària de les persones. No és fins que apareixen els primers rellotges mecànics (muntats dalt dels campanars i sense esfera doncs les hores eren marcades per sengles campanades) al segle XIII que els rellotges de sol comencen a perdre la seua funció original, i als temps moderns han quedat quasi relegats a ser elements decoratius.

Donada la immensa varietat dels quadrants dels rellotges de sol poden servir com elements singulars del paisatge urbà ja que per la seua forma i dimensions poden ubicar-se en qualsevol lloc.

A Canals no ens queden molts rellotges d'èpoques pretèrites per tant tots els rellotges que apareixen en aquest article són de factura moderna, és a dir construïts a finals del segle XX i principis del XXI. Al plànol de Canals es poden veure les ubicacions dels rellotges. No és una llista exclusiva però si són els rellotges que l'autor ha trobat en llocs d'accés públic.

ENTRADA INSTITUT SIVERA FONT.

FAÇANA INSTITUT SIVERA FONT.

INSTITUT SIVERA FONT

En aquest centre públic hi ha dos rellotges de sol, un ubicat a la façana principal orientada al sud i un altre col·locat a l'entrada principal del centre.

El més antic el van fabricar un grup d'alumnes durant el curs 1998-1999. El disseny és d'Enric Juan Sahuquillo, és un rellotge vertical amb declinació de 17° cap a ponent, per això es pot observar que el gnòmon no es troba en posició vertical. El quadrant té unes dimensions d'1 metre per

> PATRIMONI RELLOTGES DE SOL

1 metre. Disposa sols de les línies horàries i la numeració és amb nombres romans. Està fet amb material plàstic que ha suportat prou bé els efectes del sol durant els 18 anys que porta muntat. Fa dos anys el van tindre que desmuntar per poder reparar el gnòmon que havia sigut arrancat un dia de vent molt fort de ponent.

L'altre rellotge està ubicat a l'entrada de l'institut. Es va col·locar al curs 2009 per celebrar que l'institut feia 15 anys que estava funcionant. És del tipus equatorial i se li va donar forma de llibre (què més adequat per a un centre escolar), on el que podríem considerar un marcallibre fa de gnòmon que ens indica hora, el "llibre" està inclinat 39° respecte al pla horitzontal.

Té unes dimensions de 1,5 m de llarg i 1 m d'ample. Està fet amb xapa d'acer i se li ha donat un acabat oxidat. Està col·locat damunt d'una pilastra de formigó armat amb unes dimensions de 40 cm per 40 cm i una alçada de 1,3 m. El rellotge es va fabricar en el taller de Cameta, que estava baix de la Plaça de la Pau.

El disseny i els càlculs varen ser fets per Enric Juan i Paco Martínez.

PARC JAUME I

En aquest parc hi ha un rellotge instal·lat a l'any 2010, és un rellotge vertical declinant a llevant. Està realitzat en planxa d'acer amb un acabat oxidat. Presenta la característica que el gnòmon tradicional (bé un triangle, bé una vareta) ha sigut substituït per una petita esfera que ens indica l'hora sobre les línies horàries i també la data del calendari sobre les línies hiperbòliques, que s'anomenen almicantàrades.

Té unes dimensions de 3 metres d'alt, 1,24 m d'ample i 12 cm de gruix. En la cara posterior del rellotge figura l'escut de Canals en negatiu sobre la planxa d'acer i baix el nom de "Parc Jaume I", la construcció es va fer en el taller situat al carrer Doctor Saurina de Canals.

PARC JAUME I.

El disseny també és obra d'Enric Juan Sahuquillo.

Actualment es troba deteriorat ja que un dels punts de soldadura de l'arc que suporta la boleta està trencat i per tant el rellotge no dona cap indicació correcta.

PARC D'HORTS

En ple parc d'Horts es troba, tal vegada el rellotge més singular de Canals que és un model molt poc vist.

Es tracta d'un rellotge cilíndric vertical ubicat en una columna de marbre que està damunt d'una base quadrada, i col·locat tot dins d'un safareig de poca profunditat.

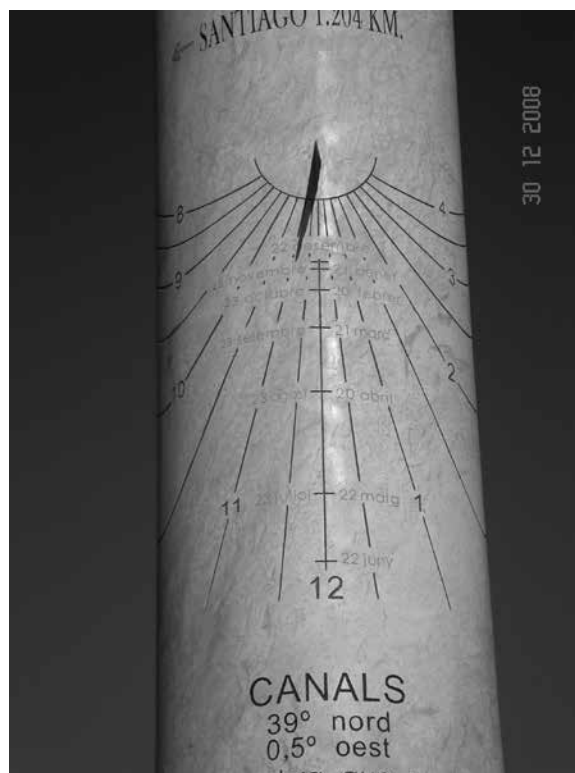

PARC D'HORTS.

Aquest rellotge té la seua història, una vegada acabat d'urbanitzar el parc es va plantejar de col·locar algun element singular que fora propi del parc. L'Ajuntament (governat en aquell moment per GdC), després de valorar algunes propostes decideix col·locar un rellotge de sol. Al mes de febrer de 2007 l'ajuntament convoca un concurs de idees per definir el tipus de rellotge. Al concurs es van presentar tres propostes, una de l'empresa Grupo Micons SA i dos propostes d'Enric Juan. Una vegada resolt el concurs resultà guanyadora la proposta presentada per l'empresa Grupo Micons SA. La proposta consistia en dos basses quadrades a diferents altura, i dins de la més elevada aniria col·locat un bloc prismàtic de marbre i damunt d'ell una columna cilíndrica també de marbre, finalment tot i a pesar que el motiu fonamental era el rellotge de sol, aquest queda relegat a la part superior i de dimensions reduïdes (a la imatge es pot veure el disseny original). El pressupost era de 33 129,60 €, preu que no incloïa el material del pedestal i la columna que anava a ser donat per Pelegrí Micó.

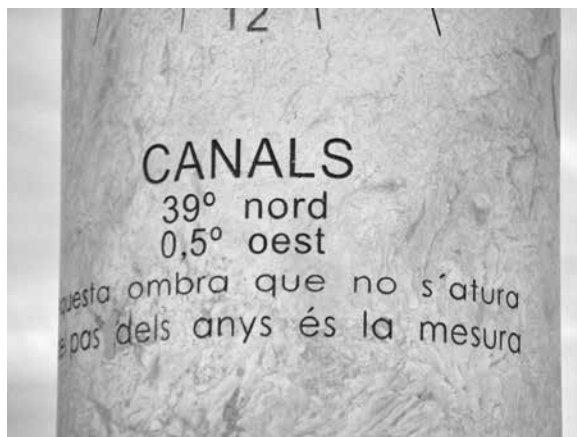
Els treballs del rellotge no van començar fins

que es va produir un canvi de govern municipal com a conseqüència dels resultats electorals de

DETALL DEL RELLOTGE DEL PARC D'HORTS.

> PATRIMONI RELLOTGES DE SOL

DETALL DEL RELLOTGE DEL PARC D'HORTS. LLEGENDA: AQUESTA OMBRA QUE NO S'ATURA DEL PAS DELS ANYS ÉS LA MESURA.

2007, on va obtenir el govern el PP. Com els treballs del rellotge no s'iniciaven li vaig recordar al nou regidor del PP Pelegrí Micó, que l'ajuntament tenia pendent la instal·lació del mil·liari. Amb el vist i plau de l'alcalde van començar els treballs de preparació del monument. Aquest està compost per un bloc prismàtic a mode de pedestal de dimensions 1,5 m x 1,5 m de base i 2,2 m d'alçada i amb un pes de 12 900 kg, una basa de diàmetre 1,3 m i 40 cm d'alçada amb un pes de 1 380 kg, el fust de la columna de diàmetre 0,9 m i una alçada de 2,9 m amb un pes de 4 796 kg i finalment un capitel igual que la basa. Així tenim una alçada total de 6,07 m i un pes total de 19 091 kg.

Els treballs de fabricació del monument es van fer a l'empresa Micons SA i l'escultor va ser un tal Aragoncillo. Jo em vaig encarregar del disseny del rellotge de sol, així una vegada dibuixat es va traslladar a un plàstic adhesiu on el rellotge s'havia retallat en negatiu. Aquesta plantilla apegada sobre la superfície cilíndrica de la columna va permetre realitzar totes les línies del rellotge i després pintar-les.

Jo també em vaig encarregar de marcar l'orientació del pedestal al preparar els fonaments del monument. Així que una vegada a punt totes les peces del monument es va procedir del muntatge del pedestal i la columna en la primera quinzena del mes de març de 2008. Després em vaig

encarregar de col·locar-li el gnòmon que amb la seua ombra ens indicarà l'hora solar. Una vegada acabades les basses i el paviment circumdant el monument es va inaugurar el 27 de juliol de 2008.

Tant el material de la columna com el del pedestal va der una donació de la família dels Micons.

El rellotge disposa de línies horàries per a les hores i les mitges hores i a més a més marca la data del calendari quan són les 12 del migdia.

Presenta la característica que les línies horàries no són rectes com en la majoria dels rellotges, sinó que són trams de paràboles que s'adapten a la forma cilíndrica de la columna on està ubicat.

Aquest rellotge és dels més complicats de realitzar ja que primer s'han de traçar les paràboles de les línies horàries sobre un paper pla a manera de plantilla, després aquest paper s'enrotlla sobre el cilindre i es traspassen les línies sobre la columna. En aquest cas les línies es van buidar en la superfície del marbre i posteriorment es van omplir de pintura de diferents colors

També disposa d'un calendari amb els dies del pas del sol pels diferents signes del zodíac. La data la marca la punta de l'ombra del gnòmon triangular quan el rellotge marca les 12 del migdia.

Per tractar de visualitzar i comprovar que els càlculs eren correctes es va una maqueta a escala reduïda

El rellotge porta una llegenda que diu: "Aquesta ombra que no s'atura del pas dels anys és la mesura". El disseny i els càlculs també són d'Enric Juan.

PARC DE SAGRES

El rellotge d'aquest parc és del tipus vertical orientat, és a dir el quadrant (superfície on estan les línies horàries) queda mirant exactament al sud.

Està realitzat sobre un bloc prismàtic de marbre gris amb unes dimensions d'1,2 metres de llarg, 50

PARC SAGRÉS

cm d'alt i 30 cm de gruix, i suportat per dos peus, també prismàtics de dimensions de 16x16x70 cm, del mateix tipus de marbre. El gnòmon està fet amb xapa d'alumini de 5 mm de gruix.

El material del rellotge va ser donat pel Peregrí Micó i es va fabricar a les instal·lacions de la desapareguda empresa Micons SA.

Porta unes línies rectes per indicar les hores i uns punts circulars per a les mitges hores.

Com a gnòmon porta una planxa d'alumini de forma irregular.

No porta llegenda però porta el nom del parc, l'escut de Canals i el nom de CANALS.

Es va instal·lar a l'any 2011 i actualment ha sigut retirat per l'ajuntament.

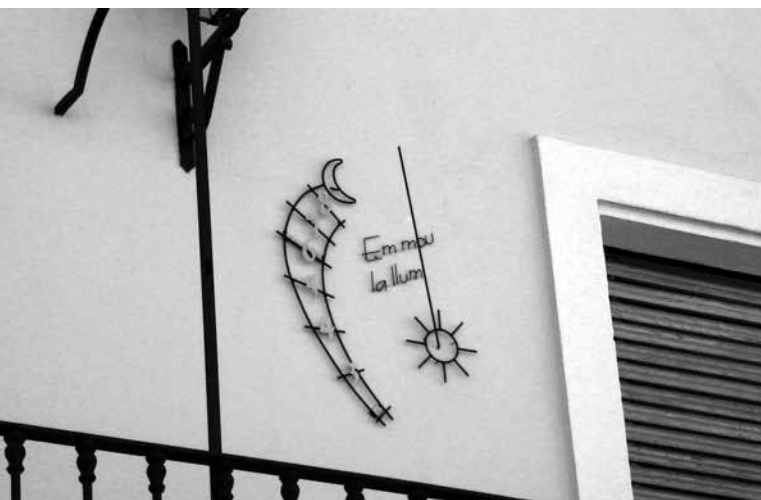
CARRER SANTS DE LA PEDRA

Es tracta d'un rellotge de sol col·locat a la façana del número 100 d'aquest carrer. És un rellotge vertical declinant a ponent. Està realitzat amb vareta d'acer de 5 mm de diàmetre, el quadrant té unes dimensions de 35 cm d'ample per 65 cm d'alt. Porta la numeració des de les 3 fins a les 8.

Com a elements decoratius porta una lluna al final de les hores i un sol d'on ix la vareta que fa de gnòmon. Incorpora la llegenda "Em mou la llum".

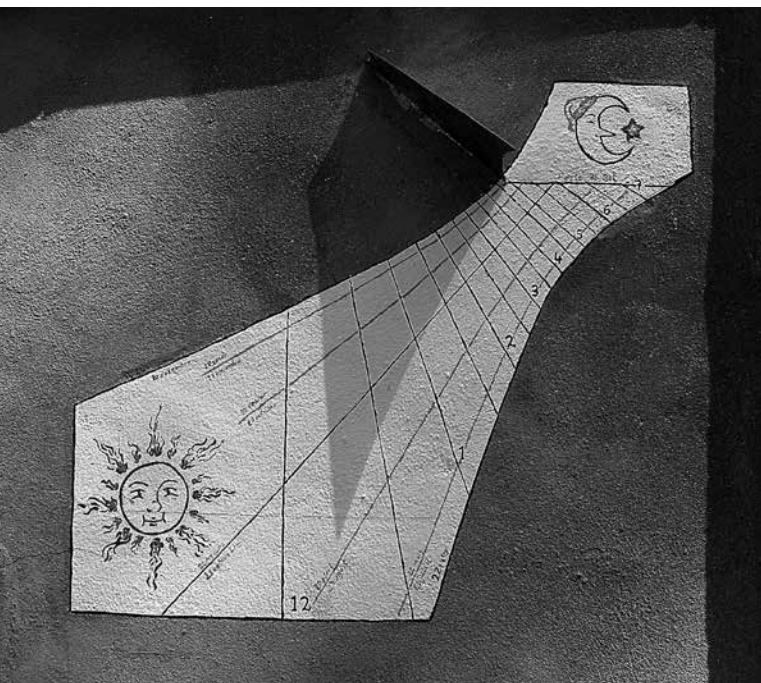
Una curiositat d'aquest rellotge és que la vareta està col·locada d'una manera no habitual, està col·locada cap amunt en compte d'estar cap avall. Açò és degut a la gran declinació de la façana, en concret 135° cap a ponent. Així els rellotges ver-

> PATRIMONI RELLOTGES DE SOL

CARRER SANTS DE LA PEDRA.

tics declinants que no superen els 90° a ponent o a llevant porten el gnòmon cap avall, però si la declinació supera els 90° , tant a ponent com a llevant, el gnòmon s'ha de col·locar cap amunt. A causa de la forta declinació de la paret i de la presència de cases a l'altra banda del carrer, el rellotge sols rep el sol unes dues hores en hivern i entre 4 i 5 hores en estiu. Aquest fet em reafirma més en el meu plantejament que els rellotges de sol no sols han de poder complir la seua missió, sinó que

CASETA A LA PARTIDA CALDERONS.

també poden ser uns elements decoratius i ornamentals de molta importància.

El disseny i la fabricació són d'Enric Juan.

CASETA EN ELS CALDERONS

Qualsevol raconet pot ser un bon lloc per ubicar un rellotge de sol. En aquest cas s'ha aprofitat l'extrem d'una edificació baixa per pintar sobre l'enfoscat el quadrant del rellotge. A pesar de les seues petites dimensions (30 x 40 cm) proporciona prou informació, així té les línies de les hores i de les mitges hores, disposa de les línies del calendari i a més incorpora la línia que indica l'hora de la posta de sol al llarg de l'any. Es va instal·lar a l'estiu de 2013. El disseny és d'Enric Juan i el va pintar Rut Juan.

La seua tipologia és de un rellotge vertical declinant cap a ponent.

LLAVADOR EN AIACOR

Aquest rellotge fou col·locat amb motiu de la finalització dels treballs de restauració del llavador d'Aiacor en 2009. Es tracta d'un rellotge vertical declinant cap a llevant. Està realitzat en marbre de color marró i el text va gravat sobre el marbre. El quadrant té unes dimensions de 40 x 40 cm i incorpora les línies horàries entre les 4 del

LLAVADOR D'AIACOR.

LLAVADOR D'AIACOR.

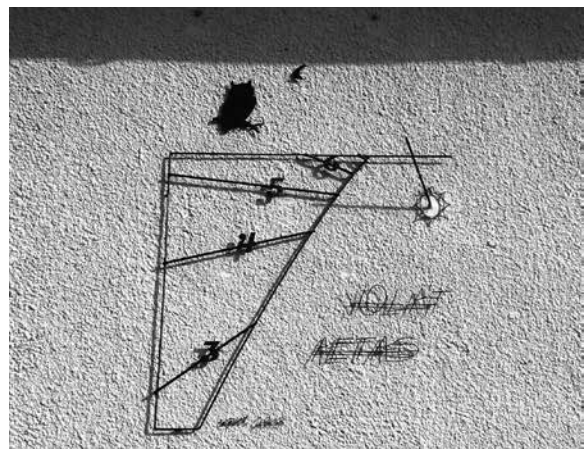
matí i l'1 de la vesprada, i les mitges hores van indicades amb punts. Porta gravat un sol del centre del qual ix en gnòmon que és una vareta de 5 mm de diàmetre. A més incorpora l'escut d'Aiacor. El disseny és d'Enric Juan i la fabricació es va fer a les instal·lacions de la desapareguda empresa Micons SA.

UN ALTRE EN ELS CALDERONS

Aquest és un rellotge col·locat en una altra caseta en Els Calderons. És un rellotge vertical amb una gran declinació cap a ponent, per això és pot veure que el gnòmon va cap amunt. Està realitzat en vareta d'acer de 5 mm de diàmetre. A causa de la gran declinació només li arriba el sol unes poques hores al final del dia i sobre tot en estiu. Així el quadrant sols porta les hores entre les 3 de la vesprada i les 6. Aquest rellotge incorpora també la línia de les postes del sol. Es va instal·lar al mes

d'agost de 2013 i té unes dimensions de 575 mm per 553 mm

Com a elements decoratius porta un sol d'on ix el gnòmon i un mussol i una lluna retallades en xapa d'alumini. A més incorpora la llegenda "Volat aetas" que traduït significa "el temps vola". El disseny i la fabricació és obra d'Enric Juan.

EN UNA ALTRA CASETA DELS CALDERONS.

La festa *com a patrimoni cultural*

> ANTONIO ARIÑO I PEDRO GARCÍA (Revista MÈTODE)

FOGUERA DE CANALS (FOTO DE VICENT GRAMAJE).

“MÈTODE”, REVISTA DE DIVULGACIÓ CIENTÍFICA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA , (TARDOR DE 2012). DEDICAVA UN INTERESSANT DOSSIER ESPECIAL SOBRE LA FESTA TITOLAT “EL GEN FESTIU” DEL QUE REPRODUÏM DOS ARTICLES QUE ENS IL·LUMINEN SOBRE LES NOSTRES FESTES. AGRAÏM EL PERMÍS D'AUTORS I DIRECTOR DE LA PUBLICACIÓ.

El 18 de maig de 2001 la UNESCO va declarar el Misteri d'Elx «Obra Mestra del Patrimoni Oral i Immaterial de la Humanitat», declaració que es va veure reforçada el 2008 amb la inclusió d'aquesta festa en

la «Llista representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat». Un procés semblant van seguir, en l'àmbit valencià, les festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí, que es van sumar a l'esmentada llista al novembre de

CANALS. FESTA DELS PARELLS.

2011. Ambdós casos són summament significatius, perquè fins no fa gaire, només les obres de l'anomenada «alta cultura» (pintures, escultures, monuments, etc.) eren considerades patrimoni cultural. I és que, lluny de constituir un llegat evident, la consideració de qualsevol bé com a patrimoni implica una problematització mitjançant una sèrie de processos: en primer lloc, una selecció d'elements del passat; en segon, una interpretació d'aquests elements; i, en tercer, un procés de negociació: nous agents socials lluiten per obtenir el reconeixement d'una pràctica cultural com a legítima mitjançant la seua valoració com a patrimoni cultural. Aquest fenomen només pot aparèixer quan la tradició deixa de ser vàlida com a principi de reproducció social, de manera que el patrimoni és una forma de modernització de la tradició en qüestió. Una forma

radicalment moderna, que implica la consciència de ruptura entre passat i present, la interpretació d'aquesta ruptura en termes de pèrdua i la vinculació de la pràctica amb un grup o comunitat determinada.

En casos com els assenyalats, ens trobem davant de rituals que tenen el seu origen en devocions medievals o barroques, que avui assoleixen la protecció de burocratitzades polítiques culturals, la qual cosa implica la codificació de l'«autenticitat» de la festa mitjançant l'aplicació de criteris tècnicament i fredament racionals. A més, en societats secularitzades, les formes festives tradicionals adquireixen nous significats, entre els quals podem destacar els identitaris i els vinculats al consum de béns culturals. El turisme és, doncs, una força dinamitzadora de vital importància en el desenvolupament

> LES NOSTRES FESTES

lupament del patrimoni cultural, que esdevé així al mateix temps local i global: deixa de ser exclusiu de la comunitat originària per convertir-se en part del patrimoni comú de la humanitat.

A la Comunitat Valenciana, com s'ha dit ja, dues festes gaudeixen del màxim reconeixement. El Misteri d'Elx, els orígens del qual es remunten al segle xv, és un drama sacre que, recreant l'Assumpció i Coronació de la Mare de Déu, s'esce-nifica a l'agost a l'interior de la basílica de Santa Maria. El cas d'Algemesí exemplifica molt bé les transformacions en els significats de la festa: devoció d'origen medieval vinculada al cicle de la collita (setembre), es va organitzar com a festa major del municipi durant l'Edat Moderna per a, després d'una fase de crisi, reviscolar i assolir la seua actual consideració. Però hi ha altres festes, com les falles, que intenten en aquests moments aconseguir el reconeixement de la UNESCO, i

no falten les que generen polèmiques sobre el seu caràcter com a bé cultural, com el bou embolat. Finalment, cal apuntar que els esforços de patrimonialització de la festa comprenen múltiples manifestacions, com ara les representacions teatrals de la Passió, el Cant de la Sibil·la (Patrimoni Immaterial a Mallorca recuperat ací en poblacions com Gandia i Ontinyent) o les escenificacions d'entrades i ambaixades de moros i cristians, per no parlar de l'excel·lent riquesa de festivitats com el Sexenni de Morella o el Corpus valencià.

Antonio Ariño Villarroya. Catedràtic de Sociologia. Vicerector de Cultura de la Universitat de València.

Pedro García Pilán. Professor associat del Departament de Sociologia i Antropologia. Universitat de València.

© Mètode 2012 - 75. El gen festiu - Tardor 2012

Clínica Dental

Dr. Ricard Juan Sancho

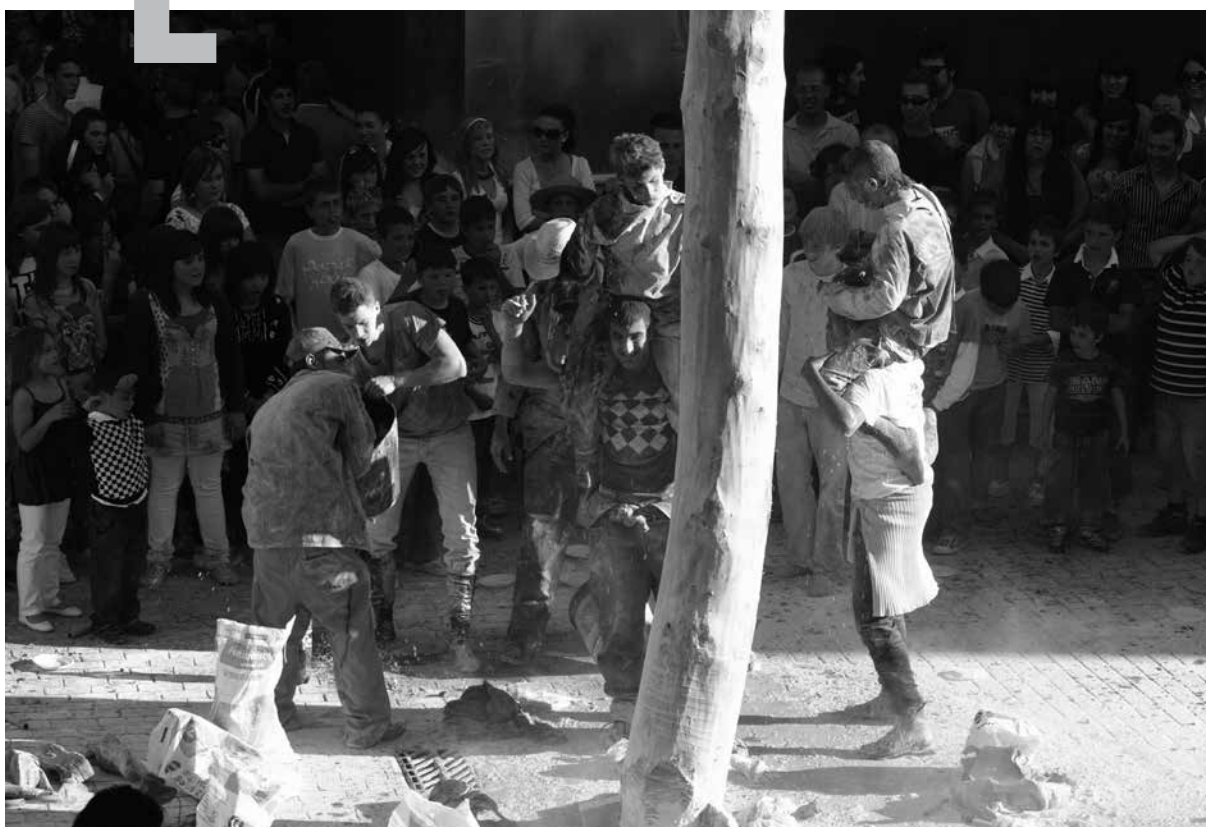
T. 96 224 31 09

Avda. Blasco Ibañez, 26 46650 Canals Valencia

La festa ens fa humans

Entrevista a Antonio Ariño i Joan Francesc Mira

> ANNA MATEU I MARTÍ DOMÍNGUEZ

CANALS, FESTA DE SANTA CREU AL BARRI DE LA TORRE.

A finals dels anys vuitanta, Joan Francesc Mira va proposar a Antonio Ariño la possibilitat de publicar un llibre sobre les festes valencianes a la col·lecció «Temes d'Etnografia Valenciana», que ell dirigia. Aquella oportunitat es va materialitzar en un voluminós treball (*Festes, rituals i creences*), i posteriorment en una dedicació que ocuparia bona part de la seua inves-

tigació, fins a l'extrem de ser actualment el millor coneedor de les festes valencianes (actualment té en premsa un nou llibre, junt amb l'investigador Sergi Gómez, titulat *La festa mare: Les festes en una era postcristiana*). Per això, per a l'entrevista d'aquest monogràfic, hem pensat en la possibilitat de reunir-los tots dos, perquè enraonen i raonen sobre els orígens de les festivitats, sobre les se-

> LES NOSTRES FESTES

ues vinculacions amb els cicles estacionals, fins i tot sobre el rerefons biològic que hi pot haver en molts dels aspectes festius. D'alguna manera, en aquesta entrevista s'hi retroben al llarg del temps el «mestre» i el «deixeble». I aquesta retrobada també és motiu de celebració.

Antonio Ariño: «Hi ha conductes ritualitzades en altres animals, però els rituals cooperatius que són indissociables de la festa són específics de l'ésser humà»

—**La festa ens fa humans?**

Antonio Ariño: La festa és un dels trets que ens diferencia com a éssers humans. Hi ha conductes ritualitzades en altres animals, però els rituals cooperatius que són indissociables de la festa sí que són específics de l'ésser humà.

Joan Francesc Mira: És difícil saber si la festa com a tal és una característica present en els inicis del procés d'hominització. El que sí que s'ha trobat als jaciments arqueològics són indicis d'elements de tipus simbòlic, associats als rituals fúnebres. Això vol dir que aquests primers éssers humans tenien una projecció mental simbòlica. Ara, no sé si això ja ho podem categoritzar com a festa.

A. Ariño: El ritual es converteix en festa en la mesura en què comporta celebració. I aquesta idea de celebració, almenys en el Neolític ja sembla que apareix.

—**Realment penseu que, en el procés d'hominització, el fet de comptar amb rituals festius constituí un avantatge adaptatiu perquè permeté la cohesió del grup? És a dir, un grup més festiu era també més fort?**

J. F. Mira: Qualsevol forma de comportament ritual, des del moment que implica unes normes, uns conceptes, una visió del cosmos, etc., és mostra d'una hominització molt avançada. La forma d'elaborar el ritual amb un criteri col·lectiu implica no només que hi existeix un grup sinó que el reforça. Estic pensant per exemple en un bruixot en una cova, en què tot i tractar-se d'un ritual individual, està realitzant-lo amb una projecció col·lectiva.

A. Ariño: Hi estic d'acord. Quan hi ha ritual

PUJADA AL PI DE SANTA CREU.

**JOAN FRANCESC MIRA:
«LES FALLES SÓN UN FENOMEN
URBÀ MOLT PECULIAR. PODEM DIR
QUE ÉS UNA FESTA ENORMEMENT
TERRITORIALITZADA DINS D'UN
ESPAI GRAN»**

hi ha prèviament organització social. Allò important no és tant determinar si va ser primer la festa o la cohesió. Aquesta organització implica divisió de treball, i un grau d'organització, cooperació i col·laboració extraordinari que és difícil que es donara en les primeres etapes d'hominització. Però el que està clar és que el grup es reforça a través de la celebració i el ritual, i la celebració i el ritual crea grup. Aquesta és una dinàmica que encara trobem avui. Allà on hi ha una identitat hi ha una celebració.

—**Què degué ser abans, la festa com a element cohesionador humà, o la religió, la creença en allò sobrenatural? O potser n'eren dos, de processos simultanis?**

A. Ariño: Els rituals festius no separen l'activitat lúdica, l'esportiva, la musical o la religiosa... és tot el conjunt justament el que compon el ritual. La festa és la celebració d'alguna cosa que està més enllà d'allò quotidià, és una transgressió de les pautes a través d'una certa visió metafòrica del món. En aquest sentit no podem separar una dimensió religiosa de la festa. O almenys no es pot separar una dimensió sacra.

—**Les festes molt sovint van acompanyades d'alcohol o altres drogues, o d'activitats com el ball o el joc, tot encaminat a l'alliberament d'endorfines... Està en els nostres gens la cerca d'aquest benestar propiciat per les activitats festives?**

J. F. Mira: La cerca d'una satisfacció evidentment està en la nostra naturalesa.

A. Ariño: En la festa el cos, i tot el que estimula el cos en aquesta cerca del plaer, és fonamental, perquè la festa és una institució que busca l'espontaneïtat. La festa està orientada al plaer però no hi ha un treball més dur, del qual acabes més cansat. I també busca el plaer grupal. Crec que hem de considerar que la festa reproduïx tota una sèrie d'estructures socials, i és adaptativa en aquest sentit.

J. F. Mira: Amb un afegit important. De la mateixa manera que explica la cohesió també explica el conflicte o buscar una forma de jerarquia.

CELEBRACIÓ DE LA PUJADA AL PI DE SANTA CREU

A. Ariño: Però la festa combina molt malament amb les dissidències internes, el que fa és ratificar una cohesió interna davant uns altres. Uns altres que generalment són externs, però que també poden ser interns. En les falles ho hem vist moltes vegades quan es parla dels «antifallers», i a aquests ja no se'ls considera valencians. Es tracta de construir estereotípicament una identitat del grup. Que tinga èxit o fracasse ja és una altra qüestió.

PUJADA AL PI DE SANT VICENT

—Ja que parlem de les falles, què tenen de particular aquestes festes?

J. F. Mira: Les falles són un fenomen urbà molt peculiar. Deixant de banda l'aspecte de la crítica o altres qüestions que l'envolten, podem dir que és una festa enormement territorialitzada dins d'un espai gran. Es crea una espècie d'identitat de barri o de carrer al voltant de la falla, i de microcompetència territorial interna igualitària. I al mateix temps, hi ha una jerarquització en funció de la categoria del monument faller.

A. Ariño: Això és un procés històric perquè inicialment eren festes de carrer i no tenien celebracions conjuntes. Al segle XIX ningú identificava les falles amb la valencianitat.

—Una festa molt particular és la nit de sant Joan. Al seu darrere hi ha tota una creença sobre les

proprietats màgiques de les plantes i de la natura. Antonio Ariño explica al seu llibre *Festes, rituals i creences* que la gent aquella nit fa diverses coses, com ara anar a banyar-se al riu (Lludient), passar els cabells pel cànem de l'hora (Suera), buscar la falaguera (Serra), curar els trencats... Realment passa alguna cosa la nit de Sant Joan?

A. Ariño: El ritual es caracteritza justament per fer que hi haja alguna cosa on no existeix res. Què diferencia l'últim segon de l'últim minut de l'última hora del 2012 del primer segon del primer minut de la primera hora de 2013? Res, en termes de duració física no es diferencia en res. Ara, en termes socials, gràcies al ritual el canvi és evident.

—Però què hi ha de màgia i què de propietats reals de les plantes? S'ha comentat que en aquest moment, a finals de la primavera, és quan les plantes tenen una quantitat de substàncies se-

FESTA DE SANT VICENT. JOCS PER ALS XIQUETS I XIQUETES.

cundàries més elevada i que són més curatives que a la tardor, per exemple.

A. Ariño: Això és el que podríem anomenar reflexivitat tècnica. Jo m'he criat en una zona rural on la gent no pensava mai en aquesta clau. Hi ha moments que són considerats màgics, i si realitzes diferents rituals el poder emana. I per tant, això forma part d'una visió cosmològica. És després quan entra la reflexivitat del metge o del tècnic, que, davant d'aquestes creences, decideix comprovar si hi ha algun element en la planta que s'utilitza en aquesta data que cause determinats efectes. I en alguns casos és possible. Però la característica fonamental de la festa i del ritual és que són pràctics, no intel·lectuals. I com que són pràctics el cos ha d'estar implicat de cap a peus. Per això les begudes, les olors o els encensos són elements fonamentals de la producció d'efectivitat del ritual.

—I a més aquesta festa està vinculada al canvi d'estació.

A. Ariño: Es vincula d'alguna manera al trànsit dels astres per la visió cosmològica que hem comentat.

J. F. Mira: També tenim unes festes d'hivern com les de Sant Antoni, on la foguera és una part

ANTONIO ARIÑO: «EN LA FESTA EL COS, I TOT EL QUE ESTIMULA EL COS EN AQUESTA CERCA DEL PLAER, ÉS FONAMENTAL. LA FESTA ESTÀ ORIENTADA AL PLAER, PERÒ NO HI HA UN TREBALL DEL QUAL ACABES MÉS CANSAT»

FESTA DE SANT VICENT. BERENAR AMB BAMBES I XOCOLATE.

central que es podria associar amb un suposat valor transformador del foc. Però en realitat, si vols fer una festa en hivern necessites calor i llum. De vegades ens extremem a buscar sentit simbòlic a qüestions que naixen d'un sentit més pràctic.

A. Ariño: Però justament a partir d'un element bàsic la interacció del grup genera efectes i interpretacions no previstos. En un món on no hi ha llum elèctrica, la foguera és un element bàsic de la vespra d'una festa.

—Per tant, quan es parla que els mediterranis estimem el foc és un mite?

J. F. Mira: Ens l'estimem els mediterranis, els atlàntics, els pacífics...

A. Ariño: En totes les societats agràries hi ha elements comuns als quals es pot atribuir una sèrie de significats diferents, però que són comuns.

—Però en el cas de les falles i les fogueres de Sant Antoni el foc és particularment present.

A. Ariño: La particularitat és com han evolucionat.

J. F. Mira: En el nostre territori, qualsevol festa antiga ha tendit a inflar-se. Jo, que he conegut bé el que eren els bous al carrer, i el bou embolat, del que era fa quaranta anys al que és ara l'únic que continua sent igual és que continua havent-hi un bou. Perquè en tenir més recursos, aquests es gasten en les festes. Abans la festa era molt d'una comunitat interna, molt del poble mateix.

A. Ariño: No hi havia tants espectadors de la festa com hi ha ara.

—Quina relació hi ha amb el propi cicle vital i les celebracions? Hi ha una necessitat intrínsecament humana de celebrar les etapes vitals?

A. Ariño: Una altra de les paradoxes de la festa és que construeix l'ordre social i l'ordre vital. Sense un ordre social la duració del temps seria insuportable. La vida seria molt més tediosa. Allò que la festa fa amb el temps social, amb celebracions com Cap d'Any, ho fa també amb el temps vital amb la celebració de les diferents etapes de la vida.

CANALS. FESTA DEL FANALET (FAROLET).

—Aleshores, el que fa la festa és trencar el temps...

A. Ariño: Construeix ordre on no hi ha més que duració indefinida.

—Abans les etapes vitals venien marcades principalment per la religió, però ara trobem celebracions civils que les substitueixen, més enllà del matrimoni civil hi ha també «batejos» civils, curiosament.

J. F. Mira: En el món catòlic, el bateig dura cinc minuts. La resta de la festa es produeix després, només eixir al carrer es comencen a cantar barbaritats. La part estrictament religiosa en realitat té una importància marginal.

A. Ariño: Quantitativament, però qualitativament és la clau.

J. F. Mira: Totes les festes relacionades amb el cicle vital tenen un sentiment profund d'expressar o manifestar l'acceptació del nou element o integrant del grup. Una qüestió interessant en aquest sentit és que la tradició europea és la que menys ritualitza el trànsit a la pubertat o l'entrada a l'edat fèrtil.

—Això pot ser una qüestió religiosa? Un tabú?

A. Ariño: Jo trobe que té a veure amb l'herència romana. Els romans ja no ho celebraven. En canvi altres societats catòliques que no tenen aquesta herència, com Mèxic, sí que la celebren, especialment per a les dones. Hi ha un ritual de presentació de les dones joves extraordinari.

—També hi ha una necessitat de celebrar els soterrars, de fer unes últimes paraules per acomiadar el mort.

J. F. Mira: En moltes societats, i en la nostra també, el soterrar era una autèntica festa. Em fa la sensació que altres celebracions com el matrimoni han canviat relativament poc, mentre que el ritual fúnebre ha canviat totalment. La gent no es mor a casa, es mor a l'hospital. Abans era molt important el moment de l'eixida del mort de casa fins a l'església i el cementeri, i ara tot això s'ha perdut.

A. Ariño: Perquè hi ha una expulsió de la mort fora de l'àmbit quotidià. Abans, un xiquet o una xiqueta veia els morts de manera absolutament natural. Ara la mort s'ha convertit en un tabú. No obstant això, estem vivint un procés, que encara no ha acabat, de nova ritualització de la mort per les funeràries, a través de la presència de psicòlegs i assessors per acompanyar el dol.

> LES NOSTRES FESTES

—No només aquest tipus de rituals vitals han evolucionat, també altres celebracions més festives. Com veieu l'evolució de les festes a casa nostra?

J. F. Mira: S'han inflat les festes en aquest país, igual com s'ha inflat tot: els bous, els moros i cristians i les falles... La meua pregunta és —i sé que no té resposta—: per què tot el conjunt de la tradició festiva al País Valencià s'ha inflat d'aquesta manera?

A. Ariño: Jo pense que no només a casa nostra, és un fenomen que ha ocorregut a tot Espanya, i especialment també en el sud d'Itàlia. Els anys vuitanta van ser un període de revitalització festiva a tot el Mediterrani. Sí que és cert que hi havia moltes associacions relacionades amb la festa al País Valencià: associacions falleres, de moros i cristians, bandes de música, penyes de bous... Per això quan diuen que la societat civil valenciana no està articulada, jo dic que això no és cert.

J. F. Mira: Sí, però aquesta enorme capacitat d'organització i articulació funciona molt en efectes immediats i directes, però no hem tingut mai una articulació a escala de país.

—**I què hi ha de festes en concret com les de Sant Antoni?**

A. Ariño: És espectacular com ha reviscolat Sant Antoni. Hi hagué una època en què estigué realment en crisi, però jo diria que ara és la festa més celebrada de tot l'any, tot i ser una celebració tan austera, de llauradors. Amb la Muixeranga ha passat una cosa semblant: abans les torres de la Muixeranga les realitzaven els llauradors, amb tot el component de risc que construir aquelles torres tenia. Ara és diferent: la colla, el nombre de figures i la seua altura... S'ha transformat moltíssim.

—**Quina seria la vostra festa preferida?**

A. Ariño: Jo no en tinc una, en tinc dues. Els moros i cristians de Biar i el Sant Antoni de Vilanova d'Alcolea.

J. F. Mira: A mi Sant Antoni en general també m'agrada. I els bous, però com eren fa quaranta anys.

ANTONIO ARIÑO: «ELS BOUS NO PODEN SER PATRIMONI CULTURAL, PERQUÈ NO PRESENTEN VALORS QUE HAGEN DE SER PRESERVATS DE CARA AL FUTUR»

—**I com eren abans?**

J. F. Mira: Eren una cosa molt més comunitària i improvisada. I ací entra també una qüestió de simbolisme: el bou embolat perfecte havia de ser verge, és a dir, que no haguera estat embolat mai, que fóra comprat i no llogat, i per últim que s'havia de matar per menjar-se'l després. Hi havia un component de comunitat que ara no trobem.

—**Però també hi havia maltractament animal.**

J. F. Mira: Però enormement controlat. Jo he vist dotzenes i dotzenes de festes de bou, però es tenia compte que l'animal no patira.

—**Esteu a favor dels bous? De la tauromàquia?**

J. F. Mira: Només d'aquells bous. M'agradaven des del punt de vista cultural, perquè expressaven de manera molt clara una forma de comunitat.

A. Ariño: De tota manera una cosa és investigar i una altra és estar a favor. La relació entre persones i animals en la societat agrària és la clau on s'ha d'entendre com es produïen aquestes pràctiques. Les notícies i representacions que tenim de tot arreu sobre correbous és que hi havia moltes pràctiques que eren extraordinàriament agressives. Es maltractava moltíssim els animals, però en aquell moment no es tenia aquesta percepció. Però per a mi la conclusió és òbvia, aquestes festes no poden ser patrimoni cultural, perquè no presenten valors que hagen de ser preservats de cara al futur. El patrimoni ha de tenir un concepte eticomoral, si no estem perduts.

© Mètode 2012 - 75.
El gen festiu - Tardor 2012

MERCÈ LINYÁN EN 1971, PROBABLEMENT.

Mercè Linyán Real (1921-2002): **UNA ESCRIPTORA CANALINA A LONDRES**

> **JOSÉ MARÍA SANCHO / FRANCESC TORMO**

El maig de 2016, *Posdata*, el suplement cultural del periòdic *Levante-EMV*, ens sorprenia agradablement amb un extens article del professor Enric Sòria sobre l'escriptora canalina Mercè Linyán, resident a Londres, i el seu llibre *L'Eros de Piccadilly Circus* publicat l'any 1971.

Coneixíem des de fa anys l'existència de l'autora i del llibre, però no havíem pogut investigar sobre Mercè (els familiars de Canals parlen admirats i amb afecte de «Mercedetes»), fins que Internet i l'amiga Begoña Navarro ens han posat sobre les pistes.

LINYAN AMB LA SEUA FAMÍLIA DE CANALS. ES LA TERCERA DE DALT, D'ESQUERRA A DRETA.

BIOGRAFIA

Mercè Linyan Real (nascuda Mercedes Liñán Real) va nèixer el 6 de juny de 1921 a Canals, en al carrer Cervantes, número 25. Filla de Mercedes Real Sanchis (natural de Canals) i Antonio Liñán Gil (natural de Barcelona). Els seus avis materns eren Mercedes Sanchis Martínez (natural d'Aiacor) i Antonio Real Pluchau (natural de Canals). Els seus avis paterns eren Rafael Liñán Segura (natural de Granada) i Felipa Gil Valero (natural de Saragossa).

Sembla ser que el pare de Mercè era electricista, fill d'emigrants, i que va venir a Canals a treballar de manera temporal. Tal vegada per a la instal·lació de maquinària tèxtil. El cas és que va acabar casant-se amb Mercedes Real. La família Linyan-Real va marxar a viure a Barcelona. Però van optar perquè la xicoteta Mercè nasquera a Canals, a l'empar de l'àvia Mercedes. Tots els estius la família venia a Canals, encara que és a Barcelona on Mercè es va criar i va viure la seua adolescència. Mercè va rebre una educació catalana que la va influir enormement a l'hora d'escollir

un idioma per a escriure, com veurem més endavant. Va anar a escola fins als 14 anys. Una situació econòmica no gaire pròspera, els temps de llavors i el fet d'haver de cuidar de la seua mare, malalta crònica, van contraure segurament les seues aspiracions de seguir estudiant. Es va casar molt jove, durant la Guerra Civil. El seu primer marit, de qui desconexem el nom, es va exiliar a Mèxic en finalitzar la guerra, i mai més es va saber d'ell. Mercè sembla que va passar llargues temporades de la Guerra Civil a Canals a la casa d'altres familiars, la família Carbó-Real, coneguts com *els Polla*, al carrer Sant Antoni.

Tingué una germana xicoteta, Montserrat, nascuda l'any 1926 i finada en 2007.

Per referències orals sabem que va fer el servei d'honor en la inauguració del camp de futbol de Quatre Camins, en la primavera de 1944. Mercè tenia quasi 23 anys. Lamentablement, no hem trobat cap document sobre aquell significatiu esdeveniment.

En 1955, als 34 anys, Mercè va emigrar a Londres a la recerca de treball. El domini de di-

versos idiomes li va facilitar trobar ocupació en l'aeroport de Gatwick. Als tres anys d'arribar es va casar amb el seu segon marit, Jonh P. Nasell; i es va establir amb ell en New Malden, als afores de Londres, on viuria tota la seua vida. Van tenir dues filles, Àngela i Anna, en l'actualitat plenament integrades a Anglaterra.

En 1971 es va publicar a l'editorial Club Editor la seua primera i única novel·la, escrita en català: *L'Eros de Piccadilly Circus*. Al programa de festes de Canals de 1973 es dona notícia de la publicació de la novel·la. En 1975 va publicar, també en el programa de festes de Canals, un conte titulat *Crepuscle. Una d'aquestes coses que passen*. A partir d'aqueixa data no tenim constància de noves publicacions.

Es conserven nombrosos poemes sobre Canals que romanen inèdits ja que en el seu moment, segons ens explica Alfonso Vila, van arribar fora de termini per a la seua publicació al programa de festes.

Mercè va morir el 6 de gener de 2002 a l'hospital de Kensington. Les seues restes reposen al cementiri de Kingston upon Thames.

L'EROS DE PICCADILLY CIRCUS

La novel·la, escrita principalment en primera persona, relata les vicissituds que una dona jove, Marilín, mestressa de casa i abandonada pel seu hieràtic marit, viu després del seu ingrés en el món londinenc de la droga.

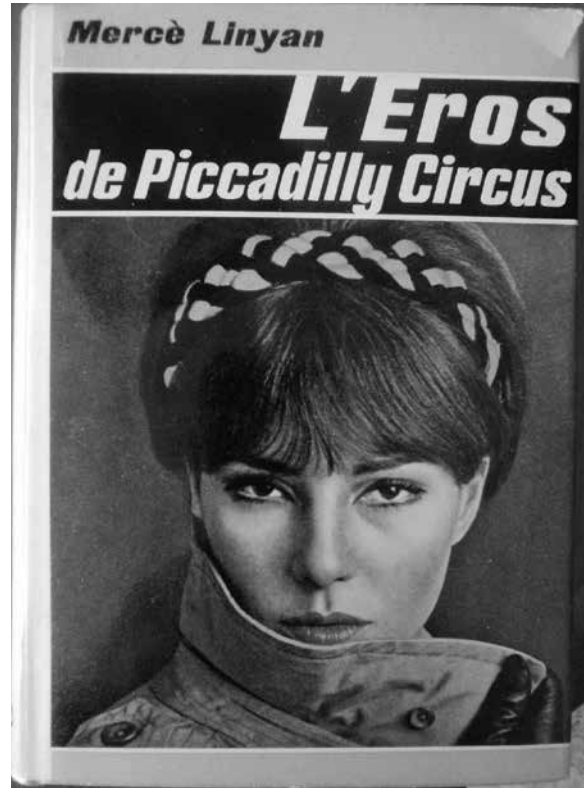
Passem a reproduir íntegrament la carta que l'autora envia a l'editor i que apareix a les primeres pàgines de la novel·la. Aquesta carta relexa aspectes de la personalitat de Mercè Linyan:

New Malden (Surrey), 11 de desembre de 1970.

Sr. director del CLUB DELS NOVEL·LISTES.

Distingit senyor:

M'he atrevit a escriure una novel·la, que li envio perquè la llegeixi i em digui si li interessaria

PORTADA DEL LLIBRE PUBLICAT AL 1971.

publicar-la. La intitulo L'EROS DE PICCADILLY CIRCUS i és inspirada en la vida real; quasi tots els seus personatges existeixen i jo els conec i també les situacions i les històries que hi explico són coses que em consta que han succeït, perquè les he vistes de la vora. Però ningú no s'hi podrà reconèixer ni donar-s'hi per al·ludit ja que he canviat tots els noms i embrollat totes les pistes. Jimmy O'Leary existeix, amb un altre nom segons acabo de dir; la seva història veritable és molt semblant. També ha existit la Carol i és cert que morí a conseqüència de l'excés de drogues. La Linda existeix, però no té res a veure amb Jimmy O'Leary. Els altres personatges són una barreja de gent coneguda i d'imaginació. Pel que fa a la a la Marilín, hi ha tantes dones joves avui en dia que per les circumstàncies de la vida són com ella! La Marilín la he creada jo; no té res a veure amb mi ni amb la meua vida privada, si be alguns dels seus sentiments poden assemblar-se als meus: per exemple, la nostàlgia de València, on vaig néixer, i de Catalunya, on he viscut temps decisius. La descripció de New Mal-

> LA NOSTRA GENT

den i dels seus voltants és verídica; es tracta del poble on visc de fa molts anys i no hi havia cap necessitat d'amagar-lo sota un altre nom. El gat existeix: és el meu gat. Mentre escrivia la novel·la es passava hores mirant-me; per força l'hi havia de fer sortir. A ell no li he canviat tampoc el nom; sé que no em reclamarà per difamació davant els tribunals del comtat de Surrey.

L'Steven no te res a veure, naturalment, amb el meu marit. No és tampoc totalment una creació de la meua fantasia; per esbossar-lo he pres com a model un veí de New Malden que per circumstàncies fortuïtes he pogut conèixer a fons.

La vida en aquests suburbis londinencs és tan monòtona i la meua enyorança de València i Catalunya tan gran que m'he posat a escriure per esbravar-me. Ja fa quinze anys que visc en aquest país; com més temps fa, més enyorada em sento. M'havia fet un grans tips de llegir per distreure'm, fins que de sobte he sentit que llegir ja no m'omplia, que necessitava escriure.

No sabia dir-li per què, en posar-me a fer-ho, m'ha sortit en català i no en anglès. Era més fort que jo. Perquè compreguï que en el meu cas no deixa de ser ben estrany, cal que li digui que mentre parlo i escric en anglès de fa molts anys com si ja fos la meua llengua natural, en català no havia escrit mai ni una ratlla fins ara; a l'època, ja llunyana, que hauria pogut aprendre d'escriure'l quan jo partia la meua vida entre els hiverns a Barcelona i els estius a Canals, a la comarca de Xàtiva, que és on vaig néixer i on visqué sempre la meua àvia, el català no s'ensenyava a cap escola, no hi havia cap periòdic català i de llibres catalans jo en veia ben pocs. El meu cas és el de tota la meua generació, amb l'agregant d'haver-me'n anat lluny del país quan aquella situació començava tot just a millorar.

¿Li sembla que podrà treure algun partit del manuscrit sense cap ni peus que li envio? Prou suposo que la meua ortografia l'esborronarà; tingui sempre present el que acabo de dir-li. També amb la puntuació em faig uns grans embolics; vostè ja

posarà una mica de coherència en els punts, comes i punts i comes. En el cas que la novel·la li interressés i decidís publicar-la, vull que en el lloc de l'autor figure el meu nom de soltera —ortografiat a la catalana tal com ho tinc decidit de fa temps; o sigui

Mercè Linyan

CRÍTQUES I COMENTARIS DE LA NOVEL·LA L'EROS DE PICCADILLY CIRCUS

En la mateixa solapa de la novel·la els editors escriuen:

Mercè Linyan és el primer autor valencià de qui el CLUB DELS NOVEL·LISTES publica una novel·la original. Nascuda a Canals, a la comarca de Xàtiva, durant la seva infància i adolescència alternà les estades al poble natal i a la capital de la comarca amb les que feia a Barcelona, quan un bon dia decidí anar-se'n a viure a Londres. Ja fa més de quinze anys que és veïna de New Malden, petita població residencial de la immensa àrea metropolitana londinenca. El manuscrit que des de New Malden envià el passat desembre al nostre Club fou una vivíssima sorpresa per a nosaltres com ho serà per als lectors, que comprendran que decidíssim procedir immediatament a la seva edició. És la confessió, escrita amb el desordre inimitable de de l'espontaneïtat, d'una jove desarrelada, dita Mary o Marilyn pel seus amics, "una de tantes dones joves que avui en dia per circumstàncies de la vida són con ella". Aquestes circumstàncies i la feblesa del seu temperament sensible i arrauxat li fan fer les més greus i imprevisibles marrades en el camí de la vida; les seves confessions, d'una sinceritat que no recula ni davant els detalls més crus, ens fan sentir tot el desballestament i tota la incoherència d'una part de la joventut d'ara a les grans metròpolis del món occidental. Testimoni directe d'un aspecte ben preocupat de la vida dels nostres dies, L'EROS DE PICCADILLY CIRCUS, amb la severa lliçó que se'n

després, constitueix una lectura tan apassionant com profundament moralitzadora.

El dijous 21 d'octubre de 1971, el periòdic català *La Vanguardia* publica una breu ressenya sobre la novel·la acabada de publicar, que transcrivim:

He aquí una novelista catalana que hará camino. Nativa de Canals, en la comarca de Játiva, residente en el cinturón de Londres desde hace quince años, Mercè Linyan ha escrito «L'Eros de Piccadilly Circus», que ahora ha publicado 'El Club dels Novel·listes, obra en la que aparece a lo vivo (sin sensacionalismos ni literatura tremenda como gustan de desarrollarla a veces quienes tocan el tema) el mundo de los «hawkies» y el de los «hippies», de la droga que aniquile una parte de la juventud del mundo, del espíritu de pura destrucción para volver a empezar a construir un universo, o para no construir nada del todo. Mercè Linyan ha elaborado una novela cuyo interés no mengua antes crece a medida del transcurso de la narración, y ésta fluye como compuesta con una facilidad que es importante resaltar. El Club dels Novel·listes ha hecho bien en incorporar a su biblioteca de novela esta autora catalana de Valencia que, instalada en Londres dice que «mientras parlo i escric en anglés de fa molts anys com si ja fos la meua llengua natural», y no habiendo escrito nunca ni una sola línea en catalán hasta ahora «no sabria dir per què, en posar-me a fer-ho [escribir esta novela] m'ha sortit en català i no en anglés». Bienvenida Mercè Linyan a las letras catalanas.

A l'assaig *La novel·la de la postguerra al País Valencià (1939-1972): entre la problemàtica llengua literària i el desfasament estètic*, pag. 76, Vicent Simbor Roig, escriu:

Incorporava una història en gran part desenvolupada en el món londinenc "hawkies"; amb els ingredients de la marginació i de la droga, i una tècnica que acaba amb la narració omniscient en tercera persona, substituïda pel narrador en primera persona o autodiegètic amb focalització do-

minant interna fixa en l'heroïna, que a manera de confessió ens narra la seua vida.

I més recentment, el 28 de maig de 2016 l'escriptor i professor Enric Soria publicava al periòdic *Levante-EMV*, en la secció de literatura del suplement cultural *Posdata* un extens article titulat «Una finestra pròpia» sobre la novel·la de la nostra escriptora:

Dins el raquític panorama de la narrativa valenciana dels anys 60 i primers 70 abans de l'eclosió -tampoc gaire esplèndida- del que llavors es va denominar la represa), probablement no hi haja una novel·la més estranya, ja des del mateix títol, que L'Eros de Piccadilly Circus, de Mercè Linyan, que publicà el 1971 el benemèrit Club Editor i que va caure entre nosaltres com un aeròlit provinent d'algun univers remotíssim, sense que se n'assabentara pràcticament ningú. No solament era una completa raresa, pel món que descrivia i per la forma en què escrivia, també deu tindre el dubtós honor de ser la novel·la menys llegida que haja publicat mai un autor valencià. Als anys 80, quan vaig manifestar la meua curiositat a uns amics filòlegs, em van assegurar que aquesta novel·la no existia, i que jo em devia haver inventat o somiat el títol i l'autora (per a ser justos, també cal dir que, molt després un d'aquells filòlegs va tindre la inusual generositat de rectificar i d'oferir-me la fotocòpia d'un exemplar que havia trobat. El llibre sí que existia). Crec que l'anècdota és il·lustrativa. Encara ara, les úniques referències a aquesta novel·la que he trobat són les més aviat encomiàstiques d'Enric Ferrer Solivares (que s'ho ha llegit tot) i Adolf Piquer (que també). No és molt. Entre nosaltres, les rareses continuen tenint mala peça al teler.

Mercè Linyan és un misteri. Tot el que n'he pogut saber ho diu ella mateixa en el pròleg del seu llibre. Va nèixer a la població de Canals i es va criar entre Barcelona i el seu poble natal. Quan va escriure la novel·la, feia 15 anys que estava a Anglaterra. S'havia casat allà i vivia a New Malden, un suburbi impersonal de Lon-

> LA NOSTRA GENT

dres. L'autora confessava que no sabia ben bé per què havia escrit la novel·la en català i no en anglès i ho atribuïa a «la nostàlgia de València, on vaig néixer i de Catalunya, on he viscut temps decisius». És inevitable copsar un rerefons de tristesa i soledat en aquesta declaració de l'emigrant: «la vida en aquests suburbis londinencs és tan monòtona i la meua enyorança de València i Catalunya tan gran que m'he posat a escriure per esbravar-me». Mercè Linyan no va escriure res més, qui sap si per l'escàs ressò que obtingué el seu primer intent, i la seua ombra discreta i perceptiva se'ns esvaneix.

En la novel·la, una jove valenciana que porta a New Malden una vida ordenada i ensopida amb un marit metòdic i més fred que una barra de gel, sent que li cau el món damunt quan aquest l'abandona. Mancada de voluntat pròpia, se sotmetrà a un particular descens als inferns de la droga i el descambuixament en companyia d'un profeta anàrquic, ingenu i desdonat pels antres del Londres marginal. Els seus intents posteriors de construir alguna cosa vàlida no fructificaran. El llibre que ens conta això no és cap meravella. Apunta bones maneres, però es coneix molt que es un primer intent: les peripècies s'acumulen, l'argument és d'un punt fulletinesc i algunes situacions sonen forçades, tot i que l'autora afirma que estan tretes de la vida de la gent que ha conegut (o precisament per això: la realitat sols ser molt més implausible que una bona ficció). Amb tot, per sort per a l'autora, la protagonista és fictícia. Comparteix amb ella el lloc de naixement, el de residència i el gat, però les seues vides no tenen res a veure.

Siga com vulga, el llibre crida l'atenció. La descripció de llocs i estats d'ànim té força, sentit dels matisos i de les gradacions. L'ambient està retratat amb molta vivesa i devia ser massa exòtic per al lector valencià de 1971: les fileres de cases repetides, idènticament confortables d'una urbanització suburbial; la vitalitat cosmopolita de Londres; Piccadilly Circus, amb el petit Eros pagà al mig, els espectacles i les prostitutes, amb la

seua clientela ja global; les corrues de drogadictes davant de les farmàcies, buscant un somni momentani amb receptes falsejades; les disputes entre hawkies i hippies per un lloc al no res, o els moments de pausa, prenent el sol despullats a Hyde Park. Tota la novel·la està amerada dels ecos de l'era pop, enregistrats en el seu mateix lloc d'origen, i també de la fonda decepció que el fracàs de les seues esperances provocà, amb l'entotsolament depressiu d'una llarga ressaca. Tot el que entre nosaltres havia de tardar a produir-se, a Londres ja era vida quotidiana. La desesperança de fons d'aquest llibre ací tampoc es podria entendre.

Potser el que més sorprèn és que, amb els seus alts i baixos, es tracta de una novel·la ben escrita. Molt ben escrita si pensem que l'autora era una novençana exiliada, sense més experiència que la literatura llegida a les flàccides vetlades de New Malden. Té un llenguatge plàstic i precís, molt suggestiu, i una prosa suau, ben afinada, que domina el to menor. Les pàgines en que parla de la desesperació de la protagonista, o en que es descriu un imprevist encontre sexual, o la iniciació a la droga, tenen aquella subtileza reticent, sense estridències, que atia l'interés del lector i que és una destresa del narrador de raça. És llàstima que no continuara per aquest camí. Dins la narrativa valenciana del moment, Mercè Linyan va obrir una finestra cap a un paisatge certament insòlit, però no ho va mirar ningú.

També la revista valenciana GORG (núm. 26, desembre 1971) es va fer ressò del llibre de Linyan:

“MERCÈ LINYAN, VALENCIANA A LONDRES. De New Malden ens arriba la novel·la primerenca d'una valenciana. Mercè Linyan –corresponsal de GORG a Londres– ha publicat “L'eros de Piccadilly Circus” al Club de Novel·listes. Nascuda a Canals –comarca de Xàtiva– resideix a Anglaterra des de fa quinze anys. “L'eros ...” s'ocupa, tot i barrejant les dades autobiogràfiques, de la vida de Mary, una valenciana ca-

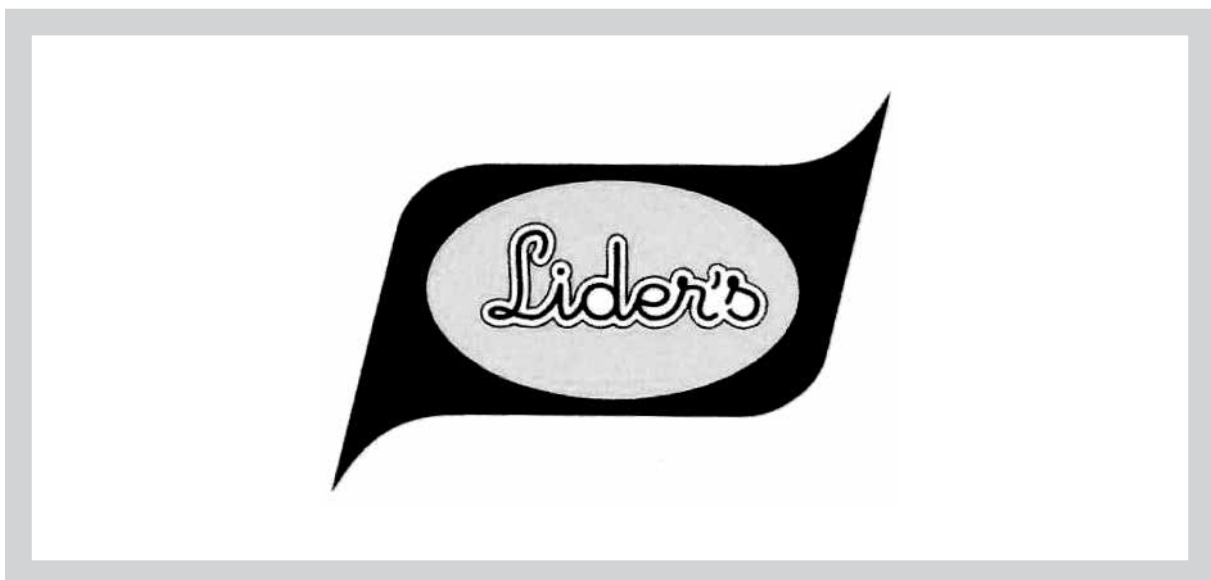
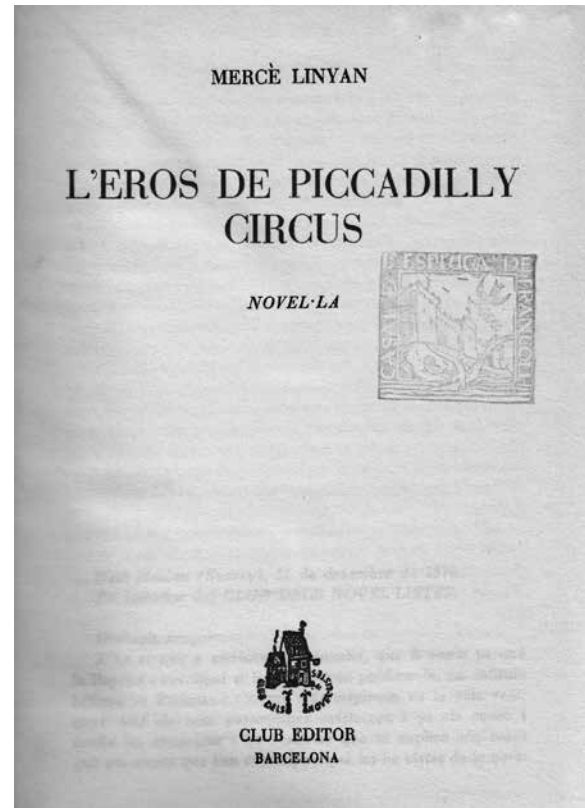
sada i afincada a Londres que, en divorciar-se del seu marit esdevindrà desarrelada i inestable, fent contacte amb els hippies i el món de la droga. La novel·la de Mercè Linyán gaudeix d'un estil acurat, acadèmic i obertament asèptic. L'enyorança de la seua terra queda traduïda en un lirisme evocador que fa remembrança dels petits esdeveniments de la seua vida catalana. La nostàlgia és el motor inicial i bàsic d'aquesta novel·la, escrita amb espontaneïtat i una adequada manca de mesura i d'equilibri en justa correspondència amb les situacions, una mica desbastellades, de la trama".

Gràcies a aquesta nota hem sabut que Mercè Linyan era corresponsal a Londres de la revista GORG, una rellevant publicació dels anys 1969-1972, on col·laboraven Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Enric Valor, etc.

EL LLEGAT DE MERCÈ LINYAN

A l'abril d'enguany la canalina Begoña Navarro va rebre les filles de Mercè Linyan, Àngela i Anna, a València. Es van entrevistar amb Vicent Flor, director de la Institució Alfons el Magnànim, el qual es va comprometre a reeditar *L'Eros de Piccadilly Circus* en un futur. Al mateix temps va acceptar en dipòsit la correspondència que l'es-

criptora va mantenir amb l'editor i escriptor Joan Sales i la resta de l'obra encara inèdita per al seu estudi i eventual publicació. També les filles de Mercè li feren entrega de la resta de l'obra encara inèdita per al seu estudi i eventual publicació.

Terrissers

(De Canals?, perolero!)

> FRANCESC TORMO

Des de l'any 1547¹ es tenen notícies de la dedicació dels canalins a la terrisseria, *l'art de la terra cuita*. Al segle XVIII, Luis Pareja, al seu llibre *CANALS ILUSTRADA* (1728), també parla de “la funció bactericida” dels fums dels forns terrissers canalins. I que “es po-

blada esta Universidad de muchos alfareros y con este arte unos ganan conduciendo la tierra, otros labrando el barro, otros cortando y acarreando leña para los Hornos, otros vendiendo el vidriado a cargas por diferentes partes del Reyno; y assí podrá dezir, que son minas de oro, pues de esta tierra hacen oro”.

1 VILA MORENO, ALFONSO (1995) *LA CERÁMICA DE CANALS: NOTAS HISTÓRICAS*, fullet de l'exposició PEROLS I CASSOLES, ALFARERIA TRADICIONAL DE CANALS. Ajuntament de Canals. A aquest text (que recomanem per disposar d'una informació més ampla de l'activitat terrissera a Canals) pertanyen totes les dades de l'article. On hi ha imatges de totes les peces que s'han fabricat a Canals.

← 1955. TERRISSERIA DE RICARDO MICÓ SANCHO. Situada on hui és el carrer Mariano Benlliure núm. 32. 1, Ramón Morales Colomer. 2 i 4 persones alienes a la terrisseria. 3, Ricardo Mollá Sancho. 5, Ramón Morales Sancho. 6, Paco García García. 7, María Micó Mollá. 8, José Oviedo. 9, Ricardo Morales Sancho. 10, Modesto Micó Mollá, 11, Lolita Soriano Morales. 12, Ricardo Micó Mollá. 13, Paco Micó Mollá. (Les peces que estan assecant-se al sol són les panxes de cànters a les que falten les anses i el coll).

Al voltant de 1782, J.J. Castelló (?) explica “*En el campo de Canales (sic) hay minas de barro del que labran muy buen vidriado, que distribuian en los pueblos de la Costera, San Felipe, Valle de Albayda y otros muchos*”.

També el botànic Cavanilles (1793) descriu aquesta activitat: “*Tienen los de Canals fábrica de ollas, cántaros y platos, en la cual se ocupan 200 individuos, incluso 22 maestros.*” “*Hace cada uno de estos trece hornadas al año, reguladas en 30 pesos cada una, de modo que este ramo de la industria les produce 8.500 pesos...*”.

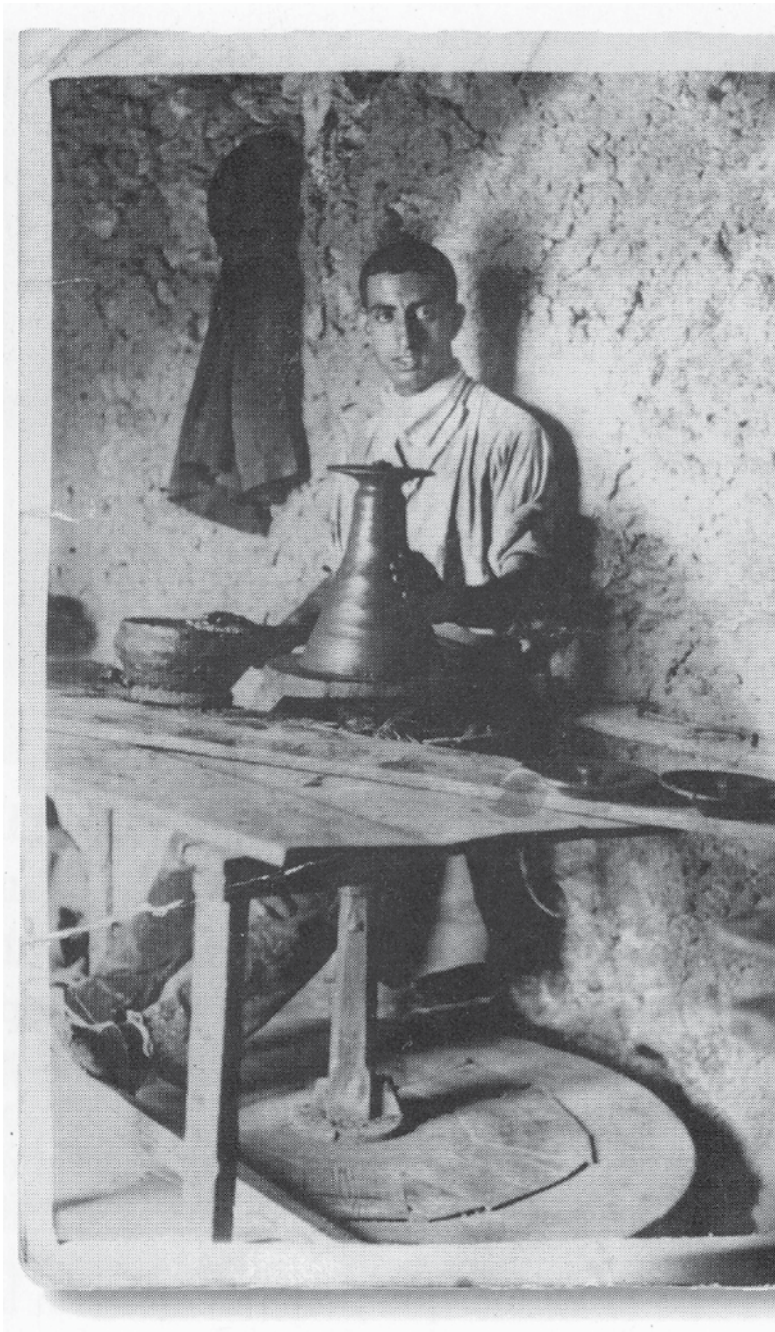
Alfonso Vila situa ja a principis del nou-cents (1900) l'inici de la decadència de la tradició terrissera canalina. Mn. Sivera Font (1906) descriu: “*En la actualidad se cuentan 15 fábricas de olla, lebrillos y macetas*”. I en 1920 Carlos Sarthou parla de nou terrisseries. En 1930 F. Seijo en senyala cinc.

La industrialització amb l'aparició de la porcellana, l'alumini i el plàstic provoca la lenta desaparició de l'artesania terrissera. En 1995, any de la publicació del text d'Alfonso Vila, quedaven a Canals els obradors de Vicente Felipe Cuenca i els germans Ricardo i Francisco Micó Mollá. Hui, 2017, sols s'hi dediquen, de manera residual, el segon dels germans Micó i un fill de Ricardo.

Els terrissers han sigut protagonistes rellevants i principals de l'artesania canalina fins al punt que a Canals tenim un barri conegut com *els fornets*, en referència a la quantitat de forns que allí hi havia per coure fang. Recordem alguns dels

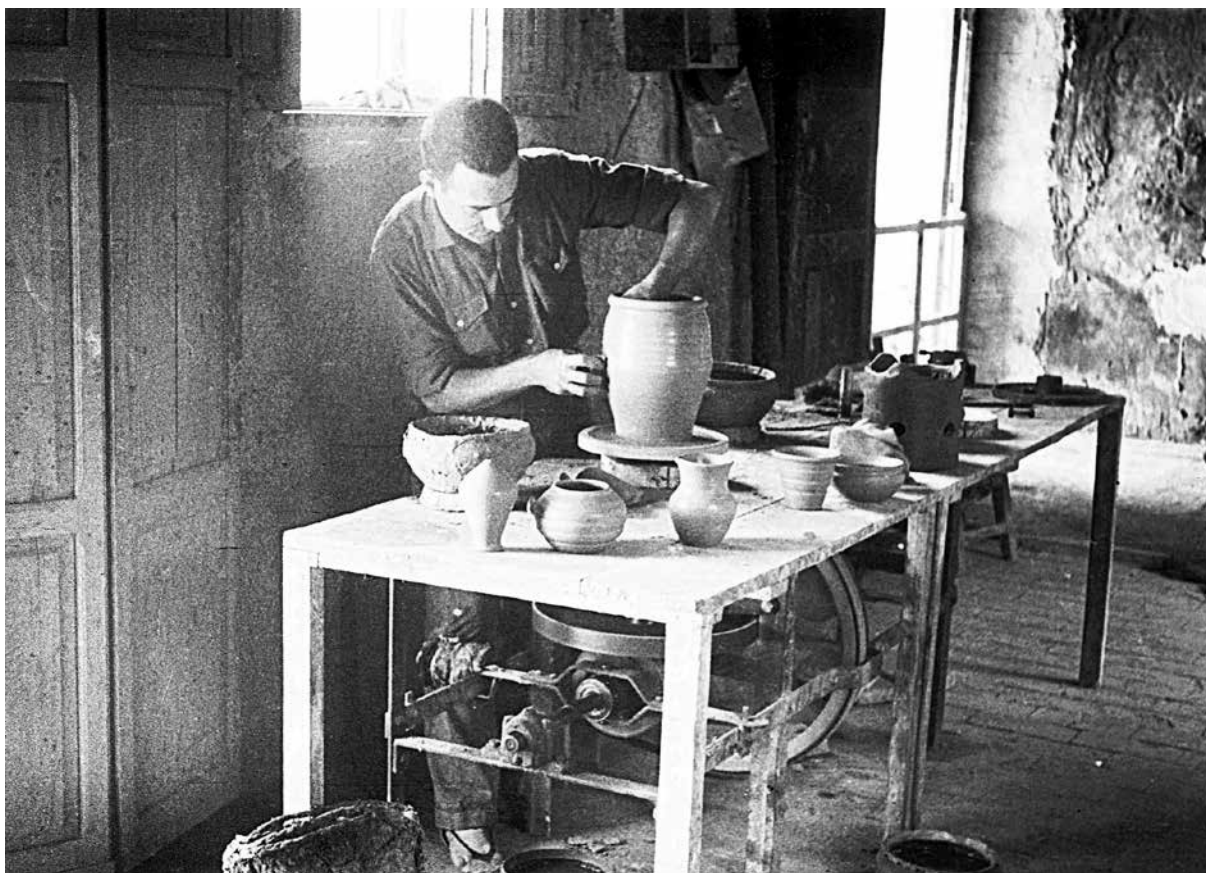
noms com eren coneguts popularment: *Micalet el perolero, Vicent el llibreller, Enrique cassola, Francesc el cassoler, les llibrelleres, les cassoleres*.

Mentre esperem la creació d'un espai museístic de la vila on es mostren les peces que ací es feien, volem que les imatges que publiquem siguin també un homenatge als terrissers de Canals.

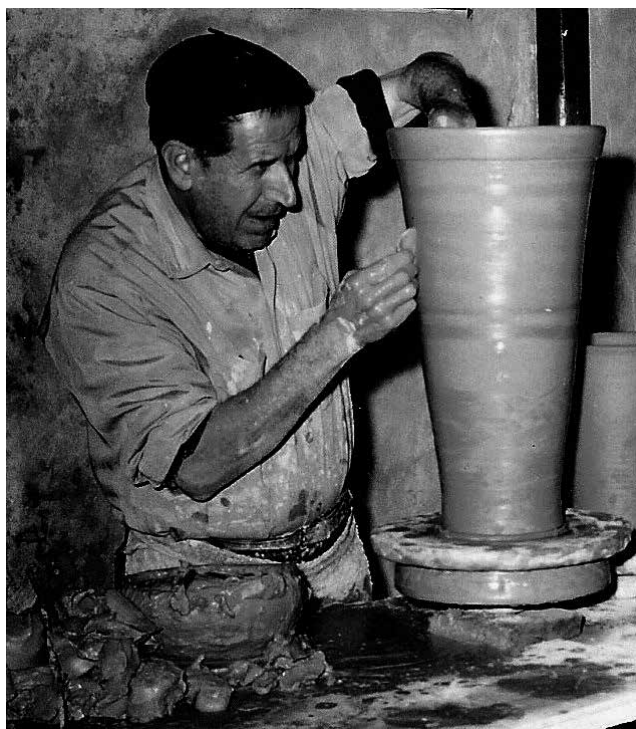

1926. MIGUEL FELIPE ARÁNDIGA.

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

DÈCADA DELS ANYS 50 A 60. TERRISSERIA DE PEPE TONO SANCHO BARBERÁ. AL TORN EL SEU FILL JOÁN.

TERRISSERIA DE MIGUEL FELIPE ARÁNDIGA. AL TORN RAMÓN ARÁNDIGA.

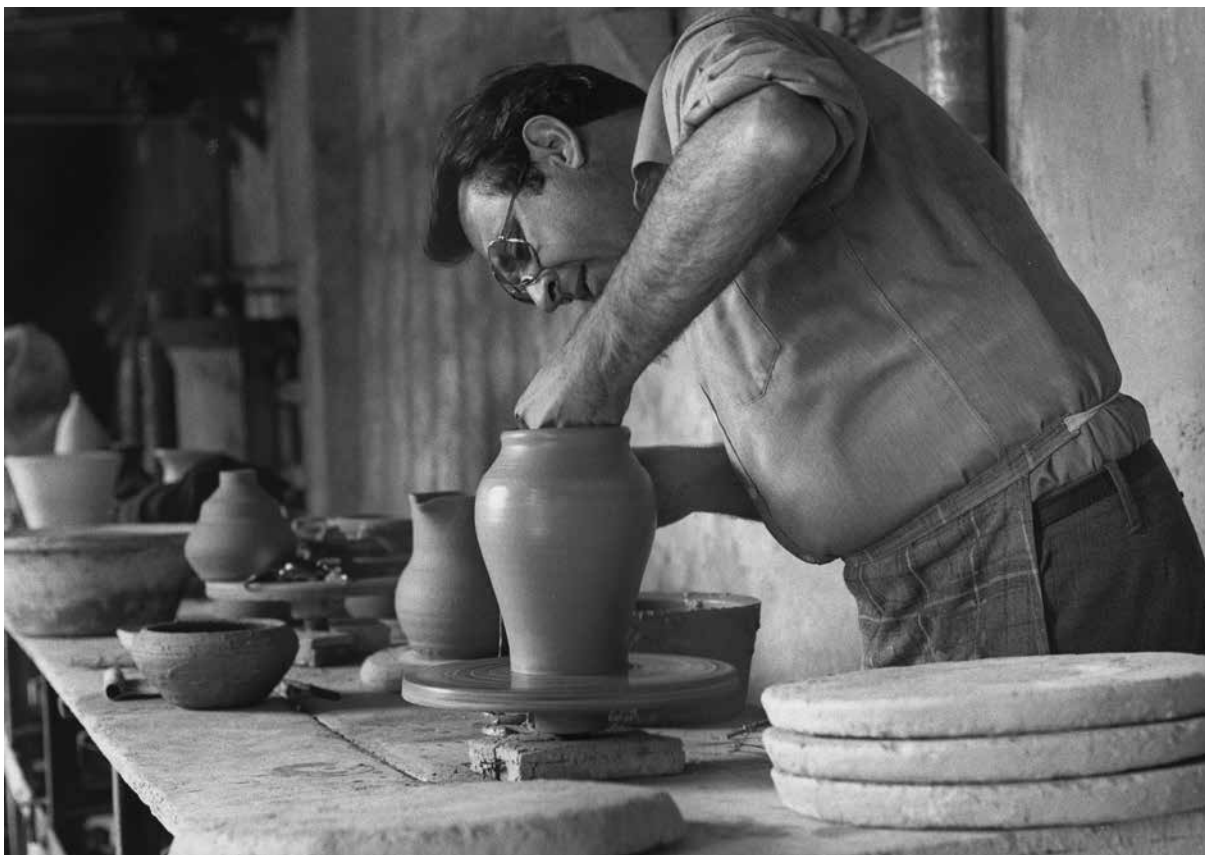

1979-1980, TERRISSERIA DE VICENTE FELIPE CUENCA. ENFORNANT, MANOLO MORALES EL BLANCO I MANOLO.....

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

1965. TERRISSERIA DE MIGUEL FELIPE ARÁNDIGA. ALS TORNOS, RAMÓN ARÁNDIGA, VICENTE FELIPE, ...

1979-1980, VICENTE FELIPE CUENCA MODELANT UN GERRÓ.

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

ANYS 90. TERRISSERIA DE PACO MICO MOLLÀ.

FEBRER DE 2015. TERRISSERIA DE RICARDO MICÓ MOLLÀ.

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

CASSOLES ASSECANT-SE AL SOL. TERRISSERIA DE PACO MICÓ.

MANS DEL TERRISSER RICARDO MICÓ.

Embotits «el tio Feo»

(Llonganissa i ous fregits fan cegos els marits)

> FRANCESC TORMO

LA BRUTAL EVOLUCIÓ DEL COMERÇ AL DETALL DURANT ELS DARRERS 40 ANYS HA TRANSFORMAT RADICALMENT ELS COSTUMS DE LA COMPRA D'ALIMENTS PER PART DE LA CIUTADANIA, FENT DESAPARÈIXER NOMBROSOS ESTABLIMENTS –GESTIONATS SEMPRE PER UNA FAMÍLIA– QUE EN ELS POBLES EREN ESPAIS QUASI FAMILIARS PER AL VEÏNAT. EN MOLTS CASOS EREN LA TENDA DEL CANTÓ O DEL PROPÍ CARRER I FORMAVEN PART DE LA VIDA QUOTIDIANA. RES A VEURE AMB L'ACTUAL CULTURA DE LA COMPRA AL SUPERMERCAT.

EN AQUEST ARTICLE ENS REFERIM A UN ESTABLIMENT D'ELABORACIÓ I VENDA D'EMBOTITS; TRADICIONAL MOLTS ANYS, ESPECIALMENT PER A LES CANALINES: CA EL TIO FEO, UN DELS POCS QUE HAN SOBREVISCUT I QUE ARA EL PORTEN ELS NÉTS DE L'INICIADOR.

A Canals hi ha hagut molts establiments dedicats a la carnisseria en general i a l'embotit en particular. Recordem: les carnisseres del carrer de Baix, al costat de la plaça de la Vila; Rafael Bolinches, *el Pallero*; Rogelio Díez, *el Botifarrero*; Pepito García, *Garrofi*; els germans Gumersindo, Heliodoro i Rafael Moltó; José Maria Moltó i Evaristo Juan, *Puc-beu*, a la placeta del Mercat; Amparo Such, *la Mara*. I segur que ens oblidem d'alguns. Criaven els animals, feien la matança i en alguns casos elaboraven embotits que venien directament al públic consumidor.

De tots ells sols queden amb aquesta dedicació els néts de Rafael Feo Sanchis, *el tio Feo*, que tenia l'establiment al carrer de la Parra número 13.

CA EL TIO FEO.- Rafael Feo Sanchis, conegut com *el tio Feo*, junt amb la seua dona Amparo Ferri Bolinches, i el seu establiment *ca el Feo* situat sempre al carrer de la Parra número 13, han estat fent i venent embotits durant 64 anys. La botiga ha format part de la vida quotidiana de la vila, especialment de la vida gastronòmica en uns temps on els hàbits d'alimentació giraven al voltant de la carn del porc.

Rafael i Amparo, nascuts a la Torre dels Frares (Torre de Cerdà), van continuar així una tradició familiar d'elaboració i venda d'embotits que ja realitzaven els seus pares allí.

L'embotit, carn generalment de porc, picada, condimentada i introduïda –embotida– dins els budells de l'animal ha format part important de l'alimentació humana des de l'antiguitat. Encara hui un entrepà amb embotit torrat és un autèntic plaer gastronòmic.

Fins a la industrialització, en les seues diferents etapes i graus d'implantació, també a Canals moltes cases criaven el seu porc, dient que «del porc fins a la cua és bona» perquè del cos del bacó tot s'aprofita. «I tant és així que fins al vit, o membre dels porcs mascles, té utilitat per engreixar ferramentes o sabates»¹.

En les festes de Sant Antoni, a les brases de la foguera se'n torra molta varietat: botifarres, llonganisses, xoriços, etc. Aquesta menjada pública, comunitària i massiva d'embotit s'ha incorporat com un element més de la festa. Una gran graella, ben assortida, fumejant damunt les brases, és símptoma d'una bona Festa.

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

Traslladats a Canals l'any 1951, aproximadament, d'aquell negoci van viure el matrimoni i els seus fills Rafael, José Luis i Javier. Ha sigut aquest últim el que ens ha proporcionat les dades de la història professional de la família.

A la casa del carrer de la Parra es realitzaven totes

les faenes requerides: des de la matança del porc, passant per l'esquarterament i descarnat, i classificant cada peça de carn segons l'ús a què anava a destinar-se, com carn: llom, costellam, cansalada, pernils, espatlles, garrons, peus, galtes, orelles, papada, cansalada del coll i morro; o com embotit. I tot es feia de forma artesana: picar la

EMBOTITS FABRICATS ACTUALMENT EN CA
EL TIO FEO:

1 I 13. XORIÇO-FUET.

2. FUET.

3. SOBRASSADA.

4. XORIÇO TIPO IBÈRIC.

5. LLONGANISSA DE PASQUA FINETA.

6. XORIÇO CANTIMPALO.

7. LLONGANISSA DE PASQUA VOLTÀ.

8. BOTIFARRA DE CARN (PERRO).

9. BOTIFARRA DE CEBA.

10. DUENYA/BUENYA/GUENYA-BOTIFARRA DE
CARN-BLANQUET.

11. BOTIFARRÓ DE SANG.

12. BULL (MORCÓ).

14. XORIÇO CURAT.

15. SOBRASSADA.

16. SOBRASSADA.

17. SALSITXÓ CASSOLÀ.

18. BOTIFARRETES DE CEBA.

19. LLONGANISSA D'ALL.

20. LLONGANISSA BLANCA.

21. XORICETS COENTS.

22. LLONGANISSA D'ARAGÓ.

23. LLOMELLOS ADOBATS.

24. SOBRASSADA MALLORQUINA.

carn, embotir, etc., utilitzant fórmules tradicionals per aconseguir embotits ben gustosos.

Ens conta Javier que es treballava molt, en moltes ocasions des de bon matí fins a mitjanit fent l'embotit. Ho mantenien amb gel i pallús, ja que encara no tenien les càmeres frigorífiques.

En l'elaboració de l'embotit era —i és— important tant la qualitat de la carn emprada com la dels condiments afegits: sal, pebre negre o roig, clau, coriandre, orenga, canyella, etc., per donar-li un determinat sabor. Ací pot estar un dels secrets de cada carnisser.

Una veïna del carrer de la Parra, clienta tradicional i fidel d'*el tio Feo* (perquè així li ho va ensenyar la seua mare fa més de 40 anys) ens conta, entre entusiasmada i nostàlgica, la qualitat dels productes d'abans. Ens diu que la *senyó* Amparo «posava tot l'amor en cada botifarra». Ens relaciona els embotits que més li agradaven dels que feia *el tio Feo*: les botifarres de ceba, de carn, de llustre¹, d'arròs; la llonganissa de Pasqua², els xoricets coents i els botifarrons.

Ens conta la mateixa veïna que sa mare apreciava quan un xoriço o un tros de cansalada queïa a les brases i reviscolava el foc, quan els moderns embotits industrialitzats d'ara el que fan és apagar-lo.

Ens ha fet gràcia la fabricació d'uns *botifarrons de punt de ganxo* que eren unes peces menudes que menjaven crues les dones mentre feien punt de ganxo. Una mena d'aperitiu.

Els fills José Luis i Javier continuaren amb el negoci fins l'any 2014, que es van jubilar, i ara són els néts de Rafael Feo Sanchis, Javier i Victor Feo Alzamora, els que continuen amb la tradició familiar ampliant considerablement el nombre de productes que fabriquen. Ells compren els animals en escorxadors industrials, procedeixen al trossejat, elaboració i assecament dels

1 MILO, LLORENÇ (1992) *La gas-tronomia de la Comunitat Valenciana*, Levante-EMV.

2 Menjar aquestes botifarres assegurava un cutis ben esplèndid i radiant, *Ilustrós*.

3 Ens feien especialment per als dies de Pasqua per a la berena campestre, i es menjaven crues.

RAFAEL FEO SANCHIS. ANY 1981 APROXIMADAMENT.
FOTO: ENRIQUE ARTACHO

ANYS 40. AMPARO FERRÍ BOLINCHES, A L'ESQUERRA,
FENT EMBOTIT AMB LA FAMILIA

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

ANYS 60. JOSÉ LUIS FEO, A L'ESQUERRA,
A LA MATANÇA DEL PORC O PORQUEJADA

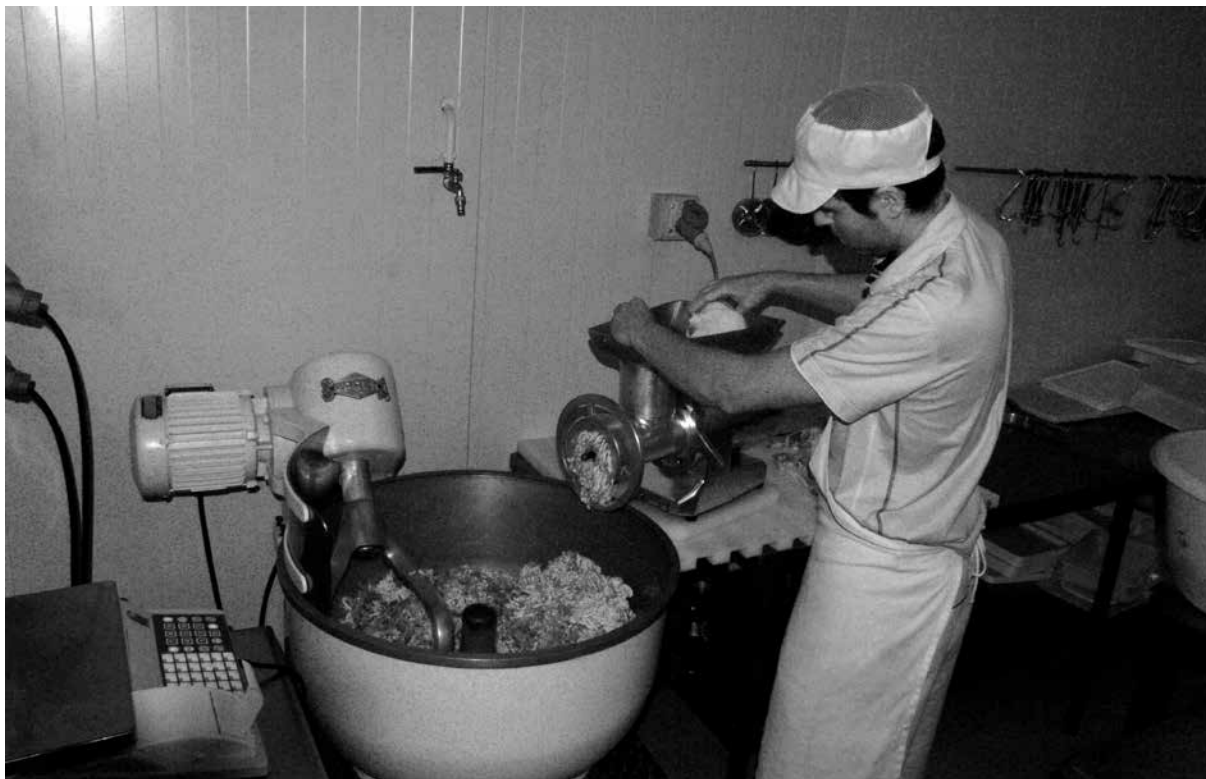
embotits en un local perfectament condicionat que disposen al polígon industrial de Les Moles. La venda es fa en un *puesto* del Mercat Municipal. *El tio Feo* va arribar a vendre els seus productes per alguns pobles de la Costera: Cerdà, Llanera, Torrella. Es penjava una cistella de vímet al braç plena de botifarres, llonganisses, etc. i caminant, al xino-xano, fins que no ho acabava tot no tornava a casa, que era ben prompte perquè allí ja l'esperaven determinat dia de la setmana.

A les imatges que segueixen podem apreciar la gran varietat d'embotits que elaboren i venen hui els nets del *tio Feo*.

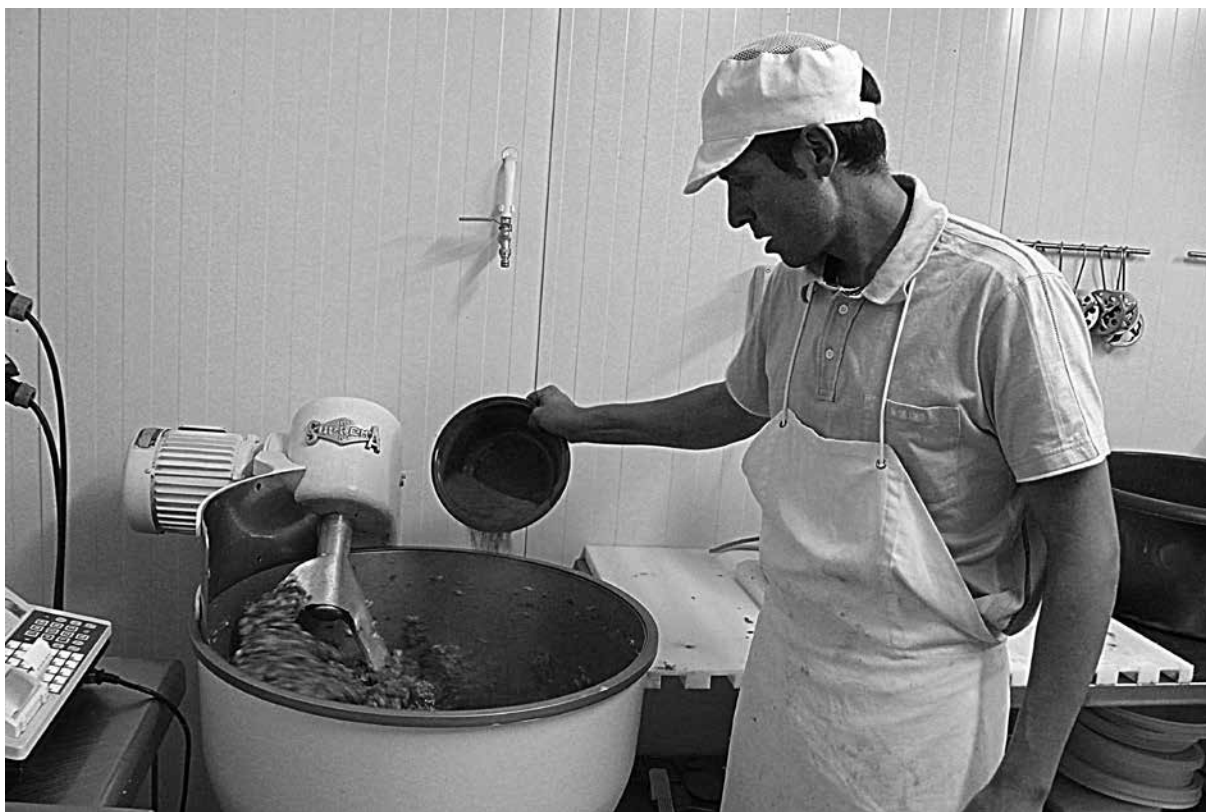

DESCARNANT EL PORC

> MISCEL·LANIA / BOTIGUES TRADICIONALS

PICANT LA CARN

PREPARANT LA CARN PER EMBOTIR

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

EMBOTINT LLONGANISSES

EMBOTINT I LLIGANT LLONGANISSES. JAVIER FEO, PARE, I JAVIER FEO, FILL. FILL I NET DEL FUNDADOR, RESPECTIVAMENT

> MISCEL·LANIA / BOTIGUES TRADICIONALS

PENJANT A L'ASSECADOR

ASSECADOR

> MISCEL·LANIA / OFICIS DELS CANALINS *TERRISSERS*

DETALL D'ALGUNS PRODUCTES: 1-8-9, SALSITXÓ. 2, LLOMELLO ADOBAT. 3, XORIÇO FUET. 4-5, XORIÇO TIPUS IBÈRIC. 6-7, FUET. 10, SOBRASSADA. 11 BULL (MORCÓ).

PARADA DE VENDA
AL MERCAT MUNICIPAL DE CANALS

50 anys d'handbol en Canals

Naixement i formació d'un equip

> F. XAVIER FERRERO CALATAYUD

1972-1973 FAVARETA, LLIGA

El present article, amic lector, va formar part de l'edició d'un opuscle que es publicà fa uns anys per a la celebració del 40 aniversari del naixement de l'handbol a Canals.

Per a elaborar-lo, vaig beure en la font de la conversa i de l'entrevista pausada amb alguns dels membres més veterans que han format part de la gènesi d'aquesta formació.

Aquella vesprada de café i conversa, ens endinsàrem en l'armari del temps, escarbàrem entre les teranyines que mig ocultaven els records d'aquest

grup de persones inquietes i traguérem a la llum no solament els orígens de l'handbol a Canals, sinó també una part de la història recent del seu esport, reflex a la vegada de l'ambient social, econòmic, polític i cultural de la vila.

Aquestes paraules, revisades ara, també pretenen homenatjar a les persones que d'alguna manera han vetllat perquè la flama de la il·lusió per recollzar aquest esport no s'haja apagat. Persones que, bé estan entre nosaltres o, malauradament, ens han deixat.

1975-1976 PISTA CALIXTE III

(1968-1970)

L'handbol naix a Canals per la inquietud d'una colla de joves a l'antiga seu d'Escora del carrer Juan XXIII. Corria l'any 1968 quan Pep Carbonell va suggerir a José Morales ampliar el nombre d'activitats que ofería aquella organització. Des d'aquesta proposta va començar a germinar i a quallar la llavor de l'handbol a la vila, de forma gradual i progressiva, com un esport alternatiu al futbol.

Al pati del col·legi Públic Calixte III, cada vesprada de dissabte, aquells joves s'iniciaven en un esport encara poc conegut i sense quasi condicions per practicar-lo degudament. S'organitzaven partits sense disposar ni del material adequat, ni de l'equipament, ni del nombre mínim de jugadors; ni tan sols d'una pista reglamentària. Solament, amb una esfera, un poc més menuda que la de futbol, que s'assemblava a un baló, organitzaven *patxangues*. Cada setmana d'aquells darrers anys dels seixanta acudien nous xiquets mentre altres no hi tornaven. Llavors, aquells

xavals d'entre 15 i 17 anys no constituïen encara un equip oficial, sinó simplement els reunia la inquietud de practicar esport.

Amb el suport de l'Ajuntament de Canals i de la mà d'un mestre, D. Ismael Fuentes, contagiats per les ganes i il·lusió d'aquells xiquets, arribaren al col·legi Calixte III els primers vestuaris, les primeres dutxes, les primeres llums de pista i les primeres xàrcies a les porteries. Poc després, un tècnic esportiu, Àngel Vila, en una de les freqüents visites a Canals, es posà en contacte amb els xiquets i els donà les primeres nocions tècniques d'aquest esport: les regles del joc i la importància de l'escalfament

previ i d'una adequada alimentació. Referint-nos als equipaments, el nostre equip fou el primer en servir-se del xandall. Àngel Vila, a més, va inculcar als joves la consciència d'equip. Pep Carbonell, Ximo Sancho, Miguel Martínez, Germán Benito, Vicente Micó, José J. Ferrer, Blas Galbis i tants altres van ser la primera formació reglada.

Àngel Vila es va posar en contacte amb un altre entusiasta de l'esport, Juan Pàrraga, de Xàtiva, i per mig d'aquest es va organitzar el primer partit amistós entre joves de Xàtiva i de Canals al col·legi Gozávez Vera, en un camp sense senyalitzar, barrejat d'herba i terra.

La inquietud dels nous esportistes anava més enllà de passar un dissabte fent esport al seu poble, volien molt més. Començaren a buscar més jugadors, fins i tot fora de Canals, sense trobar-ne. No obstant, no es rendiren. El següent pas els dugué a contactar amb la Federació Valenciana d'Handbol per constituir-se com un equip en regla. Així, el CB Canals es va convertir en el primer equip federat de tota la comarca de la Costera, la Canal de Navarrés i de la Vall d'Albaida.

La Federació Valenciana d'Handbol va els va ensenyar a gestionar-se com equip esportiu i, mentrestant, l'Ajuntament els donava suport deixant-los les pistes del Calixte III. Durant aquell procés de legalització, l'equip seguia cercant gent d'altres pobles perquè jugara a l'handbol. A partir d'ací començaren a organitzar-se nous encontres amistosos contra joves d'Ontinyent, Ènguera, Agullent i Quatretonda.

1977-1978 POLIESPORTIU R. SANCHO, TROFEU FIRA

(1970-1974)

L'handbol a Canals anava fent camí. Cada vegada era major el nombre de jugadors estables. Al 1970, la gent del club prengué contacte amb Vicente Montagud, regidor d'Esports de l'Ajuntament de Canals, sol·licitant l'ajuda econòmica que com a equip federat li corresponia per adquirir material esportiu. L'equip va rebre el seu primer pressupost: 17.000 pessetes. En efecte, participar en la lliga federada costava diners. Com a exemple, les fitxes dels jugadors valien 3.000 pessetes. Aquesta ajuda econòmica i municipal es va mantenir només dos anys. L'equip, sense ella es va veure obligat a traslladar-se a l'Alcúdia de Crespins. Afortunadament, l'ajuntament d'aquesta localitat veïna els van recolzar econòmicament. En aquest moment es va crear, fins i tot, una escola esportiva amb esportistes dels dos pobles. Les directrius d'aquesta nova fusió les va mamprendre una altra vegada un mestre, D. Luís, que es va encarregar de donar aires nous al projecte. Recordem com, per primera volta, es va organitzar un curs d'arbitratge d'handbol a la Costera. L'equip entrenava al grup escolar Francisco Franco, actualment la Llar dels Jubilats, però amb l'inesperat trasllat de D. Luís, l'any 1974, el projecte va quedar, de nou, orfe.

(1975-1982)

Gràcies a la iniciativa d'un altre regidor d'Esports, Juan Vicente Benavent, l'equip va recuperar l'ajuda econòmica de l'Ajuntament de Canals i va tornar a les pistes del Calixte III. En aquell moment els jugadors se les apanyaven sense entrenador, però novament amb Angel Vila, l'equip tornava a prendre vol. Àngel va encoratjar els jugadors de moltes maneres: començaren els reconeixements físics dels jugadors, les arengues motivadores i el plantejament de tècniques d'entrenament més modernes. Però entre les novetats, les més importants vingueren a l'any 1975. Per una part arriba com entrenador Juan Pàrraga i, per l'altra, es produeix el patrocini total de l'equip per part de l'empresa Rodrigo Sancho, que el va absorbir totalment i el va recolzar des nombroses vessants: els cedeix les pistes i els vestuaris del nou poliesportiu de l'empresa, els dota d'equipatges, així com d'un autobús per als desplaçaments dels partits...

Aquella bonança econòmica es va reflectir amb un gran nivell esportiu. Van començar a arribar títols: Campió de la Lliga de Primera Divisió Pro-

> ESPORTS

1983-84 FINAL DE TEMPORADA.

vincial, la temporada 1976-1977; Campió de la Lliga Provincial 1977-1978 amb l'opció de pujar a la Segona Divisió Nacional, opció rebutjada per raons econòmiques (l'equip havia de viatjar a l'illa de Mallorca per jugar-se l'ascens i açò representava un alt cost econòmic); la temporada 1978-1979, Subcampió del Trofeu Federació en València, perdent la final contra el CB Lliria; la temporada 1979-1980, Campió de la Copa Federació, guanyant-la en la final a l'equip *La Juventud Panadera*; la temporada 1980-1981, l'equip va rebre de la mà de la Federació Valenciana d'Handbol el Trofeu al Mèrit Esportiu com a equip menys sancionat i més exemplar en la pràctica d'aquest esport.

En la temporada 1982-1983, la Federació Valenciana d'Handbol va enviar una circular a l'equip de Canals obligant-los a

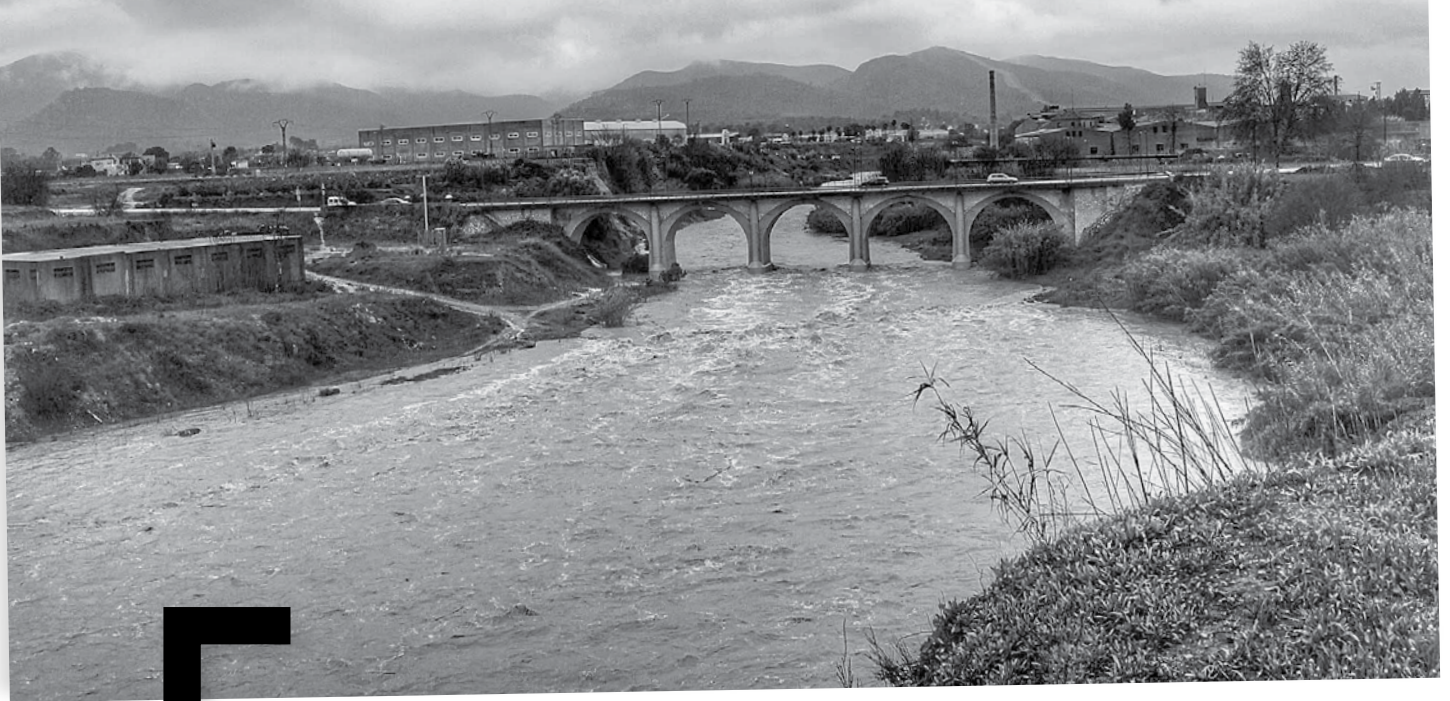
constituir-se en club, fet que suposava, principalment, l'elaboració d'uns estatuts i la creació d'una Junta Directiva i d'una Escola Esportiva, una cantera de categories inferiors i a la volta federades. L'empresa Rodrigo Sancho va deixar de subvencionar l'equip encara que va seguir cedint les seues instal·lacions esportives. Novament, l'Ajuntament de Canals va subvencionar el nou club, que a més va comptar amb un patrocinador, el restaurant Torres. Així, el club va tornar al lloc on va nàixer, al Calixte III, i es va crear la nova Escola

Esportiva. Finalment, després de molts anys de empeny i d'estima a l'esport, en general, i a l'handbol, en particular, va arribar la millor recompensa possible. Més de 80 xiquets i xiquetes del poble van acudir a la convocatòria de l'Escola. El futur estava assegurat. Per molts anys.

1988-89 PISTA RODRIGO SANCHO.

HISTÒRIA GRÀFICA

EL RIU CÀNYOLES, COM POQUES VEGADES ES POT CONTEMPLAR. Les fortes pluges del 19 de desembre de 2016 ens deixaren aquestes imatges que foren captades a les 11.45 hores. Ja ens agradaria que el Cànyoles baixara sempre així. Hi hagué una pluviositat de 79 litres per metre quadrat.

FOTOGRAFIES CEDIDES PER
AMPARO TORMO

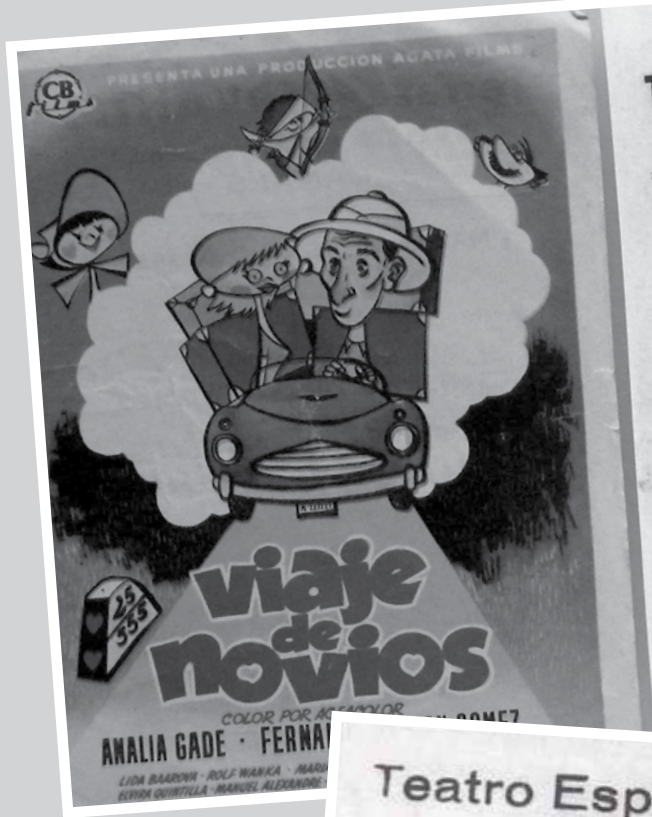

GRUP DE MÚSICA “LA MURGA, CA, CA, CA” (ANY 1924). Components: 1. Francisco Rodríguez, *Carreres*, guitarra; 2. Antonio Juan, *Barro*, bandúrria; 3. Luis Carpena Cuello, director del grup; 4. José Maria Sancho Vilar, *el Sigronero*, laut; 5. Eduardo Sanchis Peiró, triangle; 6. Ramón Montagut Morales, *el Gallo*, acordió; 7. Rafael Sanchis Peiró, més tard metge de Canals, *Don Rafael el metge*, caixa; 8. José Monzó Canilla, *Pepico*, bombo; 9. Francisco Sendra (administrador de correus), platillos; 10. Evaristo Coloma Monzó, acordió. 11. Gosset *Chuti*. (Fotografia original propietat de la família Carpena-Cardona, reproduïda per Vicent Gramage en 2017. Llibre de Festes de Canals de 1986, pàgina 143).

Ens informa Alfonso Vila¹: “*La Murga, K.K.K. “Xaranga” organitzada pel metge D. Rafael Sanchis Peiró, amb el recolzament dels Ferri i del “tío Pajarón”, en 1922 i que amenitzava els balls i actes festius de Canals. Estava dirigida per Luis Carpena Coello i, després, pel mestre Agustín Roig. Transformada en petita orquestra de corda, va actuar en celebracions religioses i representacions teatrals, on va tindre gran èxit la representació burlesca del Tenorio en el Teatre Espanyol el 28 de desembre de 1928, arribant a posar en escena diverses sarsueles en la casa del “tío Barro”, a la plaça Major. A la majoria dels components els va tocar la loteria amb la grossa de l’any 1930 i es va dissoldre a finals de 1931, encara que es va intentar una renovació en 1942. Probablement la seua darrera actuació es va donar al Teatre Espanyol l’11 de gener de 1943, després de la representació del Tenorio.*”

1 VILA MORENO, ALFONSO (2010). *Diccionario enciclopédico de Canals*. Versió inèdita.

Terraza CERVANTES

(La de las grandes proyecciones y mejor temperatura)

CANALS

MARTES 23 DE JULIO DE 1957
y días siguientes

Ofrecerá al público la más original e imprevista
noche de bodas con el

GRANDIOSO ESTRENO EN COLOR

Viaje de Novios

AUTORIZADA MAYORES

Un derroche de buen humor y elegancia
a cargo del incomparable FERNANDO
FERNAN GOMEZ y ANALIA GADE
quienes con tres parejas de recién casados
más, nos lo harán pasar como nunca.

Éxito será:

Teatro Español - Canals

EMPRESA ARANDA

Miércoles y Jueves

- 10 y 11 de Noviembre de 1948 -

Precios Populares

GRANDIOSO Y SENSACIONAL ESTRENO EMOCIONANTE

¡Ya están aquí los dramas de gran acción!

¡Será un grandioso acontecimiento!

LA CARAVANA DEL OESTE

NOL

a superproducción.

GRAFICAS GRAU-JATIVA

¡Cierre sus puertas! EL HOMBRE INVISIBLE VUELVE

Próximo Sábado y Domingo,

RECUERDO DE UNA NOCHE
La más divertida comedia NORTEAMERICANA

CINEMA EN CANALS
SELECCIÒ DE LA COL·LECCIÒ
DE PROGRAMES DE MÀ
D'ANTONIO SORIANO ARNAU

AVENIDA

EMPRESA: L. M. S.

Viernes 3 de Agosto de 1956

ESPECTACULAR ESTRENO EN TECNICOLOR
SOBRE PANTALLA «ESPEJO MAGICO»

EL VIZCONDE DE BRAGELONNE

por la bellísima
Dawn ADAMS y Georges MARCHAL

Los esplendores de la corte de Luis XIV en el más intrigante y emocionante episodio caballeresco. Intrigas, amores, duelos, aventuras en el sugestivo argumento basado en la famosa obra de Alejandro Dumas.

La película que cautivará a las mujeres y subyugará a los hombres.

—ESTRENO REVISTA «IMAGENES»—
Primeros Temporada de Verano

Lo que ha dicho la crítica de

La Rubia Fenómeno

«El film más divertido que se ha proyectado en mucho tiempo».

«Pocas veces lo sentimental y lo satírico se unen tan felizmente».

Una comedia deliciosa, que hará reír a cuantos la vean.

Jueves 14 Agosto 1958

ESTRENO
AUTORIZADO MAYORES

Terraza Cervantes - Canals

Premio a la mejor película de aventuras en Cannes

CANGACEIRO

Avanza hacia usted
GEMERIS - CANALS
LA VIOLETERA

DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS

El passat mes de març aparegué el llibre ME'N RECORDE, del canalí Francesc Xavier Ferrero Calatayud amb il·lustracions de la xativina Loles Ciges López.

Ferrero compon un evocador relat d'històries viscudes durant la seua infància per diversos espais de la Vila.

El llibre compta amb l'il·luminador pròleg de l'escriptor Toni Cucarella que reproduïm:

“ME'N RECORDE. JO VINC D'ALLÀ!

Si teniu ocasió de viatjar al Quebec, o ja hi heu anat, potser us sorprendrà veure pertot arreu, fins i tot a les matrícules dels cotxes, la llegenda «*Je me souviens*» (Me'n recorde). De fet, és lema oficial de la nació quebequesa. Popularitzada durant el segle XIX, apel·la a la memòria dels quebequesos per mantenir viva la història dels seus orígens,

conscients per això que, com diria el nostre compatriota Raimon, «qui perd els orígens, perd la identitat».

Això pel que fa a les nacions, és clar. Però jo vaig a parlar de l'home, en singular, de la persona, si voleu. La persona que escriu, tant si es considera ell mateix o no escriptor. O si els altres el consideren. Tant se val. L'home que escriu. F. Xavier Ferrero, en aquest cas concret. «Un entre tants», que cantava l'Ovidi.

La literatura dels orígens, doncs. Diguem-ne «proustiana», si de cas us fan goig les etiquetes. I en faig un recompte d'arrapa-i-fuig, anotat al vol, perquè fa poc que l'he llegida o rellegida: Coetzee: *Infantesa*; Pavese, *Racconti*; Capote, *El convidat del Dia d'Acció de Gràcies*. Referència sumarial. Tant se val. No debades tota literatura, com se sol dir, és, en essència, autobiogràfica. I ja sol passar que l'escriptor no pot sotraure's a la necessitat de relatar els seus orígens, de posar en escena el seu *Amarcord* particular, de reviuir' l perquè no se'n desdibuixe el traç ni se n'apaguen les veus. En un moment de la vida, cal tornar la mirada enrere, i afirmar (afirmar-se), com diria Pavese, rotund: «Doncs bé, jo vinc d'allà!».

«Jo vinc,» diu F. Xavier Ferrero «del molí fariner on va nèixer mon pare», on va nèixer ell, bressol fora vila, i de la placeta de la Presó, pàtria essencial ja dins la vila, centre de l'univers; d'aquell col·legi on ell va arribar «un poc atemorit per la novetat» i on un company, molt atrevit, aficionat a la barberia, el va trasquilonar; de l'estiu a les basses de reg, a la séquia de la Vila, el gorg de l'Omet o les Moles, *bella estate*; del dolor esdevingut etern, indeleble en la memòria, d'aquelles injeccions de llarga agulla, por i dolor dels quals em declare solidari perquè també forma part de la meua memòria, si no aquell practicant, un altre; de la *senyó* Clementina, dama noble, de cor i de casal; d'aquell vinater gràcies al qual se servia el vi a taula, estellesianament, eucarísticament, doncs: «No podia faltar el vi damunt la taula. El vi encenia la taula, encenia la casa, encenia la vida...»; d'un univers de patins i bicicletes, d'envisc i canyes de pescar, de còmics i tebeos, eines d'aprenentatge, manuals oberts, en un mapa de Canals que ja és història, cartografia dels orígens, recuperada memòria. F. Xavier Ferrero se'n recorda. Ho escriu. Pura literatura.”

TONI CUCARELLA

> DARRERES PUBLICACIONS

PUBLICACIONS DE CANALINES I CANALINS

MÁS ALLÁ DE LAS HIGHLANDS

Teresa Sanchis Argent (Canals, 1982)
Círculo Rojo, 2017 (Castellà), Novel·la

“La vida de tres amigas valencianas, con ascendencia irlandesa y escocesa y dedicadas a sus respectivas profesiones, se ve repentinamente alterada cuando una de ellas decide casarse con un afamado cantante escocés, originario de las Highlands. A partir de entonces, comienza una aventura conjunta donde la amistad, el amor, la fidelidad, la lealtad y el perdón serán puestos a prueba”.

LA DAMA DE LA CATÓLICA

Marta Pardo Marín (Aiacor-Canals, 1997)
Círculo Rojo, 2016 (Castellà). Novel·la

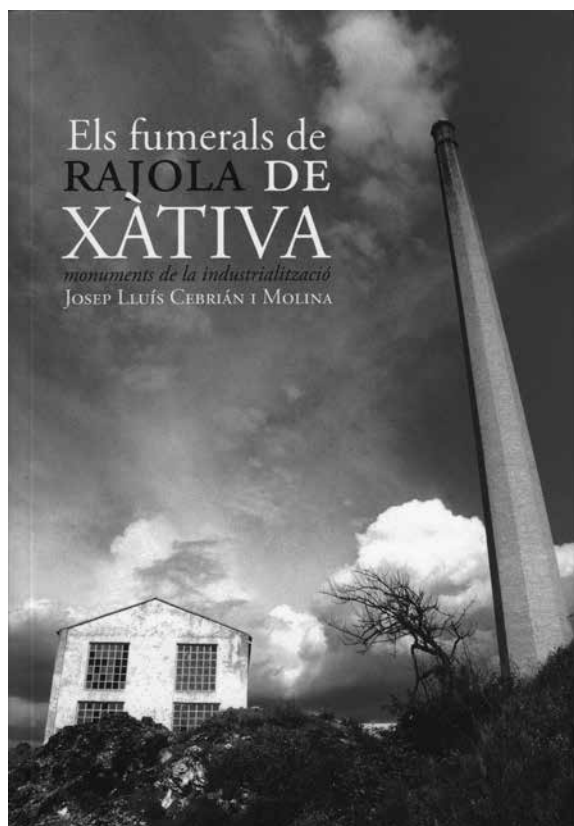
“Sumérgete en la extraordinaria vida de una de las damas de la reina Isabel la Católica, Teresa Enríquez de Alvarado; hija, nieta y hermana de almirantes de Castilla; prima-hermana del Rey Fernando el Católico; esposa del consejero de mayor confianza de los reyes ...”

EL CEMENTERIO DE MALVAS Y DIEZ SONETOS GÓTICOS.

Elin Poe (Eliseu Ferrero, Canals, 1957).
Círculo Rojo, 2017. Castellà. Poesia.

“El cementerio de malvas es una fábula escrita en tiempos convulsos: cambios sociales vertiginosos, crecientes desigualdades, codicias económicas, corrupción, racismo, esclavitud, xenofobias, fanatismes religiosos ... Transforman el mundo de forma endiablada”.

“Diez sonetos góticos, son poemas filosóficos con tendencias panteístas.

ELS FUMERALS DE RAJOLA DE XÀTIVA MONUMENTS DE LA INDUSTRIALITZACIÓ

Josep Lluís Cebrián i Molina

(Premi d'assaig i Investigació Carles Sarthou
2015. Ajuntament de Xàtiva). Paper Plegat, Xà-
tiva, 2016

Com acostuma, Cebrián realitza en exhaustiu treball sobre aquest aspecte tan nostre de les restes de la industrialització que són els fumerals (*ximenera, xemeneia, xumenera*). Si bé se centra als fumerals de Xàtiva, també parla des de la Costera i, entre ells, dels de Canals, els desapareguts i els que encara queden. Interessant aportació al nostre patrimoni.

L'Ajuntament de Xàtiva continua –canvis polítics inclosos, que ho han respectat– amb la convocatòria dels interessants Premis d'Assaig i Investigació Carles Sarthou. A Canals no hem tingut eixa sort: la Beca d'Investigació Sivera Font –iniciativa d'un govern municipal socialista als anys 90– va deixar de convocar-se en arribar el PP al govern municipal i així continuem fins ara.

30/31 DE MAIG DE 1953

Cine de Verano

Campo de Deportes - CANALS

Sábado 30 y domingo 31 de Mayo 1953

SENSACIONAL ESTRENO

Una comedia cómica y divertida!!

Angel GARASA y Silvia PINAL

en

Recién casados... no molestar!

AUTORIZADA PARA MAYORES

No deje de verla si quiere pasar dos horas alegres y divertidas.

NOTA. — «Recién casados... no molestar!» se proyectará seguida, sin ningún intervalo.

Pronto:

TRAGICA OBSESION

Mañana - Jativa - 500-5-53

CINEMA EN CANALS
SELECCIÓ DE LA COL·LECCIÓ
DE PROGRAMES DE MÁ
D'ANTONIO SORIANO ARNAU

2/3 de novembre de 1955

Cine VALENCIA - Canals

Miércoles 2 y jueves 3 Noviembre 1955

Jueves dos funciones

Sesión Extraordinaria

Sensacional Estreno

Una de las historias más conmovedoras y emotivas que se han llevado a la pantalla, es...

MULATITO

Solo la cinematografía italiana es capaz de realizar una historia tan sencilla y humana a la vez.

ANGELO

el inolvidable negrito de ANGELITO NEGRO penetrará en su corazón en su interpretación de...

MULATITO

AUTORIZADA MAYORES

Es una película deliciosa que la Empresa de este salón ofrece en SESION ESPECIAL.

Entrada única: DOS PESETAS

Imprenta y Papelaria GRAU-Jativa

40 ANIVERSARI

40 Anys Fent Valors

Des dels inicis **hem donat suport al món de la cultura**. De la nostra cultura. Recolzant innombrables activitats i fent possible **multitud de projectes**.

 caixa popular Cooperem amb les persones

caixapopular.es